

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**DÖVİZ KURU VE CARİ AÇIKTA MEYDANA GELEN
DALGALANMALARIN TURİZM GELİRİ ÜZERİNE
OLAN ETKİSİ: TÜRKİYE UYGULAMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Dr.Öğr.Üyesi Nuri HACİEVLİYAGİL

HAZIRLAYAN

Muharrem Selim KARAMAN

MALATYA-2022

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

**DÖVİZ KURU VE CARİ AÇIKTA MEYDANA GELEN
DALGALANMALARIN TURİZM GELİRİ ÜZERİNE OLAN ETKİSİ:
TÜRKİYE UYGULAMASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
Muharrem Selim KARAMAN**

**DANIŞMAN
Dr.Öğr.Üyesi Nuri HACIEVLİYAGİL**

MALATYA-2022

ÖZET

Türkiye gibi Gelişmekte Olan Ülkelerin (GOÜ) cari açık ve döviz kurları ile ticaretlerinin olumsuz etkilendiği dönemlerde turizm gelirleri ülkelere bir nefes olmaktadır. Bu çalışmada 01:2003 ve 06:2021 tarihleri arasında yer alan verilerle Türkiye’de Cari Açık ve Döviz Kuru’nda yaşanan değişimlerin meydana getirdiği istikrarlı veya istikrarsız görünüm sonucu Turizm gelirinde meydana gelen değişim incelenmektedir. Çalışma dünyada ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler nedeniyle iki farklı modelle incelenmiştir. Birinci model yapı olarak Türkiye’nin ekonomik ve siyasi yapısı üzerinde herhangi ek bir etken olmadığı düşünülerek kurgulanmıştır. İkinci model ise hem Türkiye hem de dünya ekonomisi ve siyaseti üzerine en çok etkisi olan 2008 finansal krizi ve Covid-19 virüsünün (Korona virüs) meydana getirdiği etkiler dikkate alınarak oluşturulmuş ve verilere incelenirken bir kukla değişken eklenmiştir. Serilerin durağanlık testleri Lee ve Strazicich (2003) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi ile yapılmıştır. Serilerin birinci farkında durağan olması (I1) sonucu Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi ve ardından Wald Granger Nedensellik testi uygulanmıştır. Araştırmanın sonucunda her iki model içinde Turizm Geliri, Cari Açık ve Döviz Kuru değişkenleri aralarında eşbütünleşme ilişkisi olduğu teyit edilmiştir. Ancak uzun dönemde söz konusu veriler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi saptanamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Cari Açık, Döviz Kuru, Maki Eşbütünleşme Testi, Wald Granger Nedensellik Testi

ABSTRACT

In the periods when the current account deficit, exchange rates and trade off the developing countries are adversely affected, tourism revenues are a breath of fresh air for the countries. In this study, the change in tourism income as a result of the stable or unstable outlook created by the changes in the Current Account Deficit and Exchange Rate in Turkey with the data between 01:2003 and 06:2021 is examined. The study has been examined with two different models due to the developments in the world and in Turkey. First model was designed considering that there is no additional factor on Turkey's economic and political structure. Second model, however, was created by taking into account the effects of the 2008 financial crisis, which had the most impact on both Turkey and the world economy and politics, and the effects of the Covid-19 (Corona) virus. Consequently, a dummy variable was added while examining the data. The stationarity tests of the series were performed by Lee and Strazicich (2003) Unit Root Test with Structural Break. As a result of the series being stationary at the first difference (I1), the Maki (2012) Multiple Structural Break Cointegration Test and then the Wald Granger Causality test were applied. As a result of the research, it has been confirmed that there is a cointegration relationship between the Tourism Income, Current Account Deficit and Exchange Rate variables in both models. However, no causal relationship was found between the related data in the long run.

Keywords: Tourism, Current Account Deficit, Exchange rate, Maki Cointegration Test, Wald Granger Causality Test

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ŞEKİLLER	v
TABLOLAR	vi
KISALTMALAR	vii
1. GİRİŞ	1
1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ	4
1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI	4
1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	4
1.4. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI.....	5
1.5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI.....	5
2. TURİZM ve EKONOMİK ETKİLERİ	6
2.1. Turizmin Tanımı.....	6
2.2. Turizmin Özellikleri	8
2.3. Türk Turizmine Genel Bir Bakış	8
2.4. Turizmin Makro ve Mikro Ekonomi Üzerine Etkileri	13
2.5. Türkiye’de Turizm ve Ekonomi İlişkisi	14
2.5.1. Ödemeler Dengesi ve Turizm	14
2.5.1.1. Cari Açık ve Turizm	15
2.5.2. Milli Gelir ve Turizm.....	18
2.5.3. Döviz Kuru ve Turizm.....	19
2.5.3.1. Döviz Arzı ve Turizm	24
2.5.3.2. Döviz Talebi ve Turizm.....	25

2.5.4. Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Turizm	25
2.5.5. Yatırımlar ve Turizm	27
2.5.6. İstihdam ve Turizm	28
2.5.7. Enflasyon ve Turizm.....	29
2.6. <i>Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVİD-19)</i>	30
2.6.1. Dünya Ekonomisine Etkisi	32
2.6.2. Dünya Turizmine etkisi	34
2.6.3. Türkiye Ekonomisine Etkisi	36
2.6.4. Türk Turizmine Etkisi.....	38
3. DATA VE METADOLOJİ	41
4. YÖNTEM	45
4.1. <i>Lee-Strazicich (LM) Çift Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi</i>	45
4.2. <i>Maki Çoklu Yapısal Kırılmalı Eş Bütünleşme Testi</i>	46
4.3. <i>Wald İstatistiği ile Granger Nedensellik Analizi</i>	48
5. BULGULAR ve YORUMLAR	50
6. SONUÇ ve ÖNERİLER	58
7. KAYNAKÇA.....	62

ŞEKİLLER

<i>Şekil 1: Turizm Geliri ve Ziyaretçi Sayısı</i>	12
<i>Şekil 2: 0CAK 2020- EYLÜL 2021 ULUSLARARASI TURİZM VARİŞLARI</i>	34
<i>Şekil 3: Cari Açık Verilerinin Grafiksel Analizi (Milyon ABD Doları)</i>	42
<i>Şekil 4: Döviz Kuru Verilerinin Grafiksel Analizi (ABD Doları-Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE bazlı (2003=100))</i>	43
<i>Şekil 5: Turizm Geliri Verilerinin Grafiksel Analizi (Turizm Geliri – Milyon ABD Doları)</i>	43

TABLÖLAR

<i>Tablo 1: Cari Açık ve Turizm Geliri Literatür incelemeesi.....</i>	<i>16</i>
<i>Tablo 2: Turizm Geliri ve Döviz Kuru Literatür İncelemesi</i>	<i>20</i>
<i>Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler</i>	<i>42</i>
<i>Tablo 4: Lee ve Strazicich (2003) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları</i>	<i>50</i>
<i>Tablo 5: Maki (2012) Eşbütünleşme Testi.....</i>	<i>52</i>
<i>Tablo 6: Kukla Değişken (Covid-19 ve 2008 Krizi) içeren Maki (2012) Eşbütünleşme Testi.....</i>	<i>53</i>
<i>Tablo 7: Wald İstatistik Granger Nedensellik Testi</i>	<i>56</i>

KISALTMALAR

TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
UNWTO (DTÖ)	The United Nations World Tourism Organization (Dünya Turizm Örgütü)
WHO (DSÖ)	World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)
TÜRSAB	Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
TUADER	Turizm Akademisyenleri Derneği
TUROFED	Turistik Otelciler Federasyonu
TÜROB	Türkiye Otelciler Birliği
TUGEV	Turizm Geliştirme ve Eğitim Vakfı
TYD	Turizm Yatırımcıları Derneği
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
AIEST	Association Internationals d'experts Scientifiques du Tourisme (Uluslararası Bilimsel Turizm Uzmanları Birliği)
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AB	Avrupa Birliği
EVDS	Elektronik Veri Dağıtım Sistemi
SBB	T.C Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı
NATTA	National Turkish Tourist Agency (Milli Türk Seyahat Acentalığı Ziya ve Şürekası)

1. GİRİŞ

İkinci dünya savaşı sonrası meydana gelen küresel yapı sonrası insanların yeni yerler görme ve diğer kültürleri tanıma isteğinin artmasının da etkisiyle üretim sektörünün yanında hizmet sektörünün de uluslararası ticaretteki önemi anlaşılmıştır. Elbette ki yer değiştirme ve yeni yerleri keşfetme olgusu milattan önceki dönemlere kadar uzanmaktadır. Ancak turizm kavramı 1950’li yıllar sonrası asıl kimliğine kavuşmaya başlamış, hızlı bir ilerleme göstererek büyük bir sektör haline gelmiş ve dünya ekonomisinde vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. Ülkeler için istihdamın yanı sıra döviz kazandıran, yabancı yatırımın gelmesini sağlayan, milli gelir ve ödemeler dengesine etkisi büyük olan turizm sektörü aynı zamanda kültürleri bir araya getirerek dünyada barış ve huzurun bir temsilcisi olma özelliğine de sahiptir (Bahar ve Kozak, 2018: 50)

Küresel çapta yaşanmaya başlayan seyahat faaliyetlerine Türkiye’de ayak uydurmaya başlamış, 1950 – 1980 yılları arasında birçok adım atılmış ve özellikle 1980 sonrası Türk turizmini canlandırmak adına yoğun çaba içine girilmiştir. Çıkarılan kanunlar, teşvik paketleri ve yatırımlar ile Türkiye’nin bu pastadan büyük bir pay alması sağlanmaya çalışılmıştır. Türkiye doğal güzellikleri, tarihi yapısı ve birçok farklı kültürü bir arada barındırması nedeniyle turizm açısından ilgi gören bir ülke konumundadır. Turizm sektörü bilindiği üzere yaşanan gelişmelere (doğal afet, salgın, terör, ekonomik kriz vb.) ve olaylara diğer sektörlerden daha hızlı tepki veren kırılgan bir yapıya sahiptir. Turizmin temelini “insan” olması ve turizmin zorunlu bir ihtiyaç olmaması meydana gelen olaylar karşısında büyük tepkiler verilmesine neden olabilmektedir (Denk, 2019: 2; Gümüş ve Hacıevliyagil, 2020:76; Bahar ve İlal 2020:126). Ancak küresel turizm faaliyetinin başladığı ilk yıllardan bu yana dünyada birçok olay yaşanmış olmasına karşın sektör öncü konumunu hiçbir zaman kaybetmemiştir. Dünya turizm örgütü (DTÖ) verilerine göre 1950 yılında dünya genelinde 25 milyon olan turist sayısı 2002 yılına gelindiğinde %6,6 artarak 700 milyona, 2010 yılında 950 milyona, 2016 yılında 1,2 milyar (TÜRSAB ve TUADER, 2017: 6) ve 2019 yılında ise 1,460 milyara ulaşmıştır. 1950 yılında 2,1 milyar dolar olan turizm geliri 2002 yılında 474 milyar ABD dolarına (Yiğitgüden (11.12.2021)) ve 2019 yılında ise 1,5 trilyon ABD doları seviyesine ulaşmıştır (TÜRSAB 2020: 6). Birçok

ülkede örneklerini olduğu gibi ülkemizde yaşanan birçok olay (deprem, orman vb. yangınlar, darbe girişimi vb.) sonrası bile turizm sektöründeki canlanmanın devam ettiği görülmektedir. 2019 yılında geçmiş yıllara göre rekor düzeyde gelen turist sayısı bu durumunun önemli örneklerinden biridir (Çetin ve Göktepe 2020: 92). Kültür ve Turizm bakanlığı yaklaşık 52 milyon turist misafir edildiğini ifade ederken, TÜİK verilerine göre bu dönemde 34,5 milyar dolar gelir elde edilmiştir (TÜRSAB, 2020 : 19).

Çinin Wuhan kentinde 2019'un Aralık ayında ortaya çıkan ve bir anda bütün dünyaya yayılan Covid-19 virüsü küreselleşen ve birbirine daha çok bağlanan ülkelerin aralarına adeta bir duvar örerek neredeyse uluslararası bütün faaliyetleri durma noktasına getirmiştir. 2008 yılından sonra dünyanın gördüğü en büyük ekonomik krizi tetikleyerek dünya ekonomisinin resesyona girmesine neden olmuştur. Aşı çalışmalarının etkin sonuçlar vermesinin beklendiği süre zarfında en çok etkilenen sektör Turizm Sektörü olmuş milyonlarca insanın işsiz kalması, konaklama mekanlarının kapanması ve ulaşım faaliyetlerinin durmasının yanı sıra turizme sırtını dayayan ve en büyük gelir kaynağını kaybeden ülkeleri büyük bir ekonomik darboğaza sürüklemiştir. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 27 Kasım 2020 de açıklanan verilere göre dünyada 61 milyondan fazla insan enfekte olurken yaklaşık 1,5 milyon insanın ise hayatını kaybettiği belirtilmiştir (TÜRSAB, 2020: 2). 2020 yılı boyunca uluslararası yasaklar ve ülkelerin kendi içlerinde uyguladıkları katı tedbirler nedeniyle turizm sektörünün faaliyetleri neredeyse tamamen dururken birçok sektörde daha da canlanmış ve hatta yeni iş kolları meydana gelmiştir. DTÖ verilerine göre 2020 yılında Dünya Turizm Sektörü %74 azalış göstermiş ve 1,3 trilyon dolar değer kaybı yaşamıştır (DTÖ (11.12.2021)). 2021 yılına gelindiğinde ise bulunan aşılardan etkisiyle turizm sektörü 2019 da yaşanan canlılığı yakalayamasa da neredeyse aynı seviyelerde turistik faaliyet gerçekleşmiştir. DTÖ verilerine göre 2021 yılının ilk 7 ayında dünyadaki turist sayısı 2019 yılına göre %40 az olduğu ifade edilmiştir. Aynı verilere göre Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısının da %33 azaldığı söylenmektedir (DTÖ (11.12.2021)). Ancak pandemi nedeniyle yaşanan ekonomik kriz sonrası fiyatlar artış göstermiş ve kişi başına harcama 2019 yılında dünya genelinde 1000 ABD doları iken, 2020 yılında bu tutar 1300 ABD doları seviyesine yükselmiş ve hatta 2021 sonrası bu tutarın 1500 ABD dolarını geçmesi beklenmektedir (DTÖ (30.11.2021))

Henüz Covid-19 ‘un etkisi geçmemiş ve yeni varyantların tehlikesi dünyada kol gezmeye devam ederken ülkeler ekonomilerini toparlamak için türlü yollar denemekte, üretilen malların ve özellikle emtia fiyatlarının artması ekonomileri zor durumlara sokmaktadır. Özellikle bu dönemde değeri daha da anlaşılan uluslararası mal ve hizmet sektörünün canlanması adına yoğun çaba içine girilmiştir. Türkiye’de dünya genelinde yaşanan bu durum karşısında ekonomisini canlandırmak adına yeni politikalar geliştirmeye başlamıştır. 2021 yılının özellikle son çeyreğinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından açıklanan mal ve hizmet sektörü ve cari açığın önemini vurgulayan yeni bir ekonomi politikası uygulanmaya başlanmıştır. Yeni ekonomi politikası faizleri düşürerek kuru yükseltmek ve bu sayede ihracatı arttırarak cari açığı kapatmaktır. Kısaca “Yüksek büyüme ve düşük cari açığı” hedeflemektedir. Sonuç olarak aynı zamanda ithal ikameci politikanın artmasıyla enflasyon üzerindeki kur baskısı düşecek, yerli üretim ve buna bağlı olarak ihracat artacaktır (HMB (04.02.2022)). “Bu çalışma da ülkemizde sürekli değişkenlik gösteren ve son dönemde önemi daha da çok vurgulanan Döviz Kuru, Cari Açık ve Turizm Gelirin de meydana gelen değişimin incelenmesi ve özellikle Türkiye’nin de lokomotif sektörü olan Turizm sektörünün maruz kaldığı etkiler ile sonuçlarının araştırılması amaçlanmıştır. Türkiye’de Döviz Kuru ve Cari açıkta meydana gelen değişimin Türkiye’nin istikrar görünümüne bağlı olarak Turizm Geliri üzerine herhangi bir etkisi var mı?”, “Varsa meydana gelen etki veriler arasında nasıl bir ilişki meydana getirmiştir?” Literatür genel olarak incelendiği zaman bu üç değişkenin birlikte incelendiği başka bir araştırmanın yer almadığı ve gelecekte yapılacak olan çalışmalara katkı sağlaması amacıyla güncel verilerle Turizm Geliri, Cari Açık ve Döviz Kuru değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek ihtiyacı bu çalışmayla karşılanmaya çalışılacaktır. Ayrıca 2021 Aralık ayında yeni açıklanan ekonomi modeli ile birlikte çalışma daha büyük bir önem kazanmıştır. Bu yüzden literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

1.1. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Araştırmanın problemi Türkiye’de Döviz Kuru ve Cari açıkta meydana gelen değişimlerin ülkede meydana getirdiği istikrar görünümü sonucu Turizm Gelirinde meydana gelen değişimlerin incelenmesidir. Bu çalışmada aşağıdaki problemlerin çözümüne cevap aranmıştır;

- Türkiye’de Döviz Kuru ve Cari açıkta meydana gelen değişimin Türkiye’nin istikrar görünümüne bağlı olarak Turizm Geliri üzerine herhangi bir etkisi var mı? Varsa meydana gelen etki veriler arasında nasıl bir ilişki meydana getirmiştir?
- Türkiye’de Döviz Kuru, Cari açık ve Turizm Geliri’ni Covid-19 (Korona) virüsü süreci etkilemiş midir? Eğer etkilediyse bu etkileşim nasıl olmuştur?

1.2. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı, 2003:01-2021:06 dönemleri arasında Türkiye’de Döviz Kuru ve Cari Açıkta meydana gelen değişimler sonucunda Türkiye’nin istikrar görünümünün Turizm Geliri üzerine etkisinin incelenmesidir. Bu bağlamda Döviz Kuru (DÖVİZ), Cari Açık (CARI) ve Turizm Geliri (TURİZM) verileri aylık bazda (Milyon ABD Doları) olarak ele alınmış ve kullanılan modelle sonuca ulaşmak amaçlanmıştır. Çalışmanın sonucunda, Cari Açık Döviz Kuru değişkenlerinin Turizm Geliri üzerine olan etkisi incelenmiş olacaktır.

1.3. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

Yapılan bu çalışmanın bundan sonraki dönemlerde yapılacak olan çalışmalara referans olması açısından araştırmacılara önemli bir katkı da bulunacağı düşünülmektedir. Yapılan genel literatür incelemesi sonucu Döviz Kuru ve Cari Açıkta değişim ele alınarak Turizm Gelirinin nasıl etkilendiğinin incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca bu çalışmanın güncel veriler derlenerek

hazırlanmış olması, 2021 yılının özellikle son çeyreğinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından açıklanan mal ve hizmet sektörü ve cari açığın önemini vurgulayan yeni bir ekonomi politikası uygulanmaya başlanması araştırmamızın önemini ve farkını ortaya çıkarmaktadır. Yapılan araştırma Türkiye’de Turizm sektörü ve ekonomi ile ilgilenen bireyler, şirketler ve araştırmacılar için bilgilendirici nitelikte bir kaynak olabileceği düşünülmektedir.

1.4. ARAŞTIRMANIN VARSAYIMLARI

Çalışmanın amacına uygun olarak genel bir literatür taraması yapılmış ve gerekli alanyazın incelenmiştir. Bunlara ek olarak resmi makam ve kurumların veri tabanlarından ihtiyaç duyulan datalar derlenerek çalışmamızda yer almıştır. Ayrıca veri tabanlarından elde edilen verilerin ortak bir zaman diliminde buluşması amacıyla çoğunluk tarafından kabul gören farklı kurum ve kuruluşların veri tabanlarından yararlanılmıştır. Kullanılan verilerin diğer kurumlarla aynı değeri taşıdığı varsayılmaktadır.

1.5. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırma hazırlanırken kavramsal çerçevesini etkileyecek birçok kısıtla karşılaşmıştır. Bunlardan ilki çalışmanın sadece ilgili çalışma ve çalışmalara ait alanyazını ile sınırlandırılmış olmasıdır. Bir diğer önemli kısıt ise çalışma da yer aldığı ülkeye ait Cari Açık, Döviz Kuru ve Turizm Geliri ile ilgili geçmiş yıllara ait verilerin ulaşımının sınırlı olması ve 2003 öncesi verilerin bir kısmının sadece üçer aylık veriler olmasıdır. Bu yüzden çalışmada 2003-2021 dönemi ele alınarak 18 yıllık veriler incelenmiştir. Ayrıca Covid-19 nedeniyle üç dönem üst üste turizm faaliyeti gerçekleştirilememiş olması ve bu yüzden veri elde edilememesi araştırmamızın en önemli kısıtıdır. Covid-19 (Korona) virüsü ile ilgili bir kukla değişken modelimize eklenerek Covid-19 sürecinin verilerimiz üzerindeki etkisi ayrı bir tabloda incelenmiştir. Turizmin birçok sektörle iç içe olması nedeniyle elde edilen gelirin tam olarak hesaplanamaması kısıtlarımız arasında yer almaktadır.

2. TURİZM ve EKONOMİK ETKİLERİ

2.1.Turizmin Tanımı

“Turizm” ve “turist” kelimelerinin kökeni hakkında birçok farklı görüş mevcuttur. Bu kelimelerin kökeninin 1292 yılına dayandığı düşünülmektedir. Latince kelime formlarından olan ve bir daireyi veya bir torna çarkını tanımlamak amacıyla kullanılan bu kelimelerin ayrıca dönmek, geri dönmek ve etrafında dolaşmak manalarında da kullanılan “Tornus” kelimesinden türeyerek ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Bhatia,1978: 42-43). Türkçede “tornistan” ve İngilizcede “tour” kelimelerinin kökeninin de bu köke dayandığı kabul edilmektedir. Başka bir düşünceye göre ise İbranice kökenli olan ve “araştırma, öğrenme” anlamlarında kullanılan “torah” sözcüğünden türediği düşünülmektedir (Denk, 2018: 2).

Guyer – Feuler tarafından turizmin ilk tanımı 1905 yılında öne sürülen ve turizmi artan hava değişimi ve dinlenme ihtiyaçlarının sanat ve doğanın iç içe olduğu göz alıcı güzellikleri tanıma isteği; gelişen teknoloji ile neredeyse kusursuz hale gelen ulaşımın etkisiyle doğanın insanlara mutluluk verdiği inancının artması ve ulusların/uluslar içerisinde yer alan farklı toplulukların birbirini tanımalarına ve bir araya gelmelerine imkan veren “modern çağa özgü bir olay” olarak nitelendirmektedirler (Kozak N., Kozak M.A., Kozak M., 2014: 1). Ayrıca Alex Delmonte Guyer -Feuler’in turizmi evlerinden uzakta seyahat eden bireyler ve gruplar için sağlanan ulaşım, yeme içme, konaklama vb. ağırlama hizmetlerini sunan seyahat deneyimi yaşatan hizmetler ve endüstriler topluluğu olarak da ifade ettiklerini belirtmiştir (Hafsa, 2020: 2).

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ)’ ne göre turizm, insanların kişisel veya profesyonel amaçları doğrultusunda bulundukları ortamdan veya çevreden uzaklaşarak başka ülkelere/yerlere sosyokültürel veya ekonomik hareketlerini ifade eden bir kavram olarak tanımlamaktadır (DTÖ (23.07.2021)).

Uluslararası Bilimsel Turizm Uzmanları Birliği (AIENT) tarafından yapılan tanıma göre Turizm, herhangi bir kazancın sağlanmaması ve kalıcı ikamet olmaması koşuluyla, yerleşik olmayan kişilerin konaklama ve seyahat faaliyetleri sonucunda oluşan ilişkiler bütünüdür. (Lickorish ve Jenkins, 1997: 34).

Turizm İnsanların gündelik hayatları, iş hayatları, bulundukları çevreden geçici olarak uzaklaşmaları ve bu destinasyonlarda geçirdikleri süre zarfında faaliyetlerini ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulan tesislerdir (Hunt ve Layne, 1991:7-11).

Turizm özellikle son dönemlerde dünya genelini kapsayan, şehirlerde bölgelerde önemli bir ekonomik girişime dönüşen sosyal ve kültürel bir olgu olarak da tanımlanmaktadır (Jamal ve Robinson, 2009: 166).

Burkart ve Medlik yaptıkları tanımda turizmi insanların yaşadıkları ve çalıştıkları yerlerin dışına geçici veya kısa süreli olarak hareket etmeleri ve gittikleri yerlerde yaptıkları aktiviteler olarak tanımlamışlardır (Leiper, 1979: 394).

Suzanne Cook ABD’ de gerçekleştirilen bir ankette uzun mesafeli seyahat hakkında bilgi edinildiği ve turizm tanımının coğrafı kısıtlamalar, seyahatin amacı, seyahat edilen mesafe, evden uzakta geçirilen süre, ulaşım şekli, operasyonel sınırlamaların bir kombinasyonu olmak üzere altı grupta ele alınan maddelerin cevaplarının verilmesiyle daha iyi anlaşılacak bir kavram olduğunu ifade etmektedir (Cook D.S., 1990: 60-61).

Hunziker ve Krapf turizmi sürekli olarak ikamet etmek için bulunmamak ve herhangi bir gelir elde etmeyecek şekilde yabancıların geçici olarak konaklamaları ve konakladıkları süre içerisinde yaptıkları faaliyetlerin bütünü olarak tanımlar (Toskay, 1983: 30).

Turizm zevk amaçlı yapılan gezilerin tümü veya eğlenme, tanıma, dinlenme, görme, izleme, sportif faaliyetler, bilgi veya zevk için gidilen gezidir (Doğanay ve Zaman, 2016: 1).

Turizm, “kalıcı” yaşam bağlarından koparak başka bir noktaya geçici olarak taşınma, geçici olarak bulunma eylemidir (Alex Delmonte internet sitesi (25.07.2021)).

Sonuç olarak Turizmi insanların belirli standartların dışına çıkma, rutinden kurtulma, yeni yerler ve kültürler tanıma ihtiyacı şeklinde tanımlayabiliriz.

2.2.Turizmin Özellikleri

Genel olarak tanımlardan anlaşıldığına göre turizmin temel 5 özelliği olduğu ortaya çıkmaktadır (De Andreis ve Carioni, 2019: 337).

- Turizm tek bir olgu olmaktan ziyade olguların ve ilişkiler topluluğunun genel bir birleşimidir.
- Fenomenler ve ilişkiler topluluğu insanların birlikte hareket etmelerinden ve farklı destinasyonlarda bir arada konaklamaları sonucu meydana gelmektedir. Bu olgunun içerisinde dinamik bir öge olarak yolculuk, statik bir öge olarak ise konaklama yer almaktadır.
- Gezi ve konaklama insanları ikamet yerleri ve işleri gibi alışılmış, monoton yaşantılarının dışına çıkararak farklı destinasyona yönlendirir. Böylece turizm yerleşik ve çalışan nüfusun destinasyonlarının dışındaki alanlarda faaliyet içinde olmalarına sebep olmaktadır.
- Kısa süreli ve geçici hareketlerdir.
- Destinasyonlar para kazanma amacı gütmeyerek ziyaret edilir.

2.3.Türk Turizmine Genel Bir Bakış

Türkiye, “Medeniyetlerin Beşiği” olarak kabul edilen ve kültürel, tarihi ve doğal dokusuyla turizm potansiyeli açısından dünyada sayılı ülkeler arasında yer alan önemli merkezlerden biridir. Gelişmekte olan ülkeler sınıflandırması içerisinde yer alan Türkiye’de turizm sektörü; istihdam, döviz girdisi sağlaması ve cari açığın azaltılması

açısından lokomotif sektörlerin başında yer almaktadır (Akıncı ve Yüzbaşıoğlu, 2015: 46).

Turizm sektörü ülkemizde en hızlı ilerleyen sektörlerin başında gelmektedir. Batı ülkelerine göre gelişimi geç ve daha yavaş olmuş olsa bile özellikle 1983 sonrası “Liberalizasyon Dönemi” olarak adlandırılan dönemle birlikte önemli bir hız ve güç kazandığı görülmektedir. Ülkemizde turizmin gelişiminin 1950 sonrası başladığı kabul edilse bile bunun ilk temellerinin aslında ufak adımlarda olsa da cumhuriyet dönemi öncesi başladığı görülmektedir. 1846 yılında Aya İrini Kilisesinin müze haline getirilerek ziyarete açılması, 1863’de İstanbul’da ilk seyahat acentesinin açılması, 1890 yılında Nizamname adında seyyahlara tercümanlık edenler için bir yönetmelik yayınlanması bunun başlıca örneklerindendir (Doğanay ve Zaman, 2021: 21).

Cumhuriyet döneminin başlarında ise seyahat alanında atılan en büyük adım 1925 yılında açılan ve Türkiye’nin ilk uluslararası seyahat acentesi olma özelliğine sahip olan Milli Türk Seyahat Acentalığı Ziya ve Şürekası’nın (NATTA) kurulmasıdır. Ayrıca 1925 yılında “Türkiye Tayyare Cemiyeti” adı altında kurulan ve 1933 yılında “Türk Hava Yolları İşletme İdaresi” adını alan kurum havacılık ve buna bağlı olarak turizm gelişimin ilk adımları olarak öne çıkmaktadır (TÜRSAB, 2019: 3).

Türkiye’de Turizmi planlı dönem öncesi (1923-1963) ve sonrası (1963- ...) olmak üzere iki dönemde incelemek gereklidir (TCKB, 2014:9). Cumhuriyet dönemi hükümetlerinin 1946 yılında başlayarak ve 1948 yılında daha fazla iktisadi altyapı ve yatırımların üzerlerine düştükleri, kaynak ayırma konusunda daha fazla çaba sarf ettikleri görülmektedir (Yaşa ve diğ., 1980:411). Planlı dönem öncesi turizm sektörü devletin gündeminde çok fazla yer almamasına rağmen 1953 yılında çıkarılan “Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu” ile yerli ve yabancı yatırımcılara vergi indirimleri ve teşvikler sağlanmıştır. Ancak Turizm sektöründeki asıl gelişme planlı dönemle birlikte başlamıştır. Planlı dönem 1963-1983 yıllarında devletin turizmin gelişmesi için şartları oluşturduğu birinci dönem ve 1983 sonrası “Liberalizasyon Dönemi” ikinci dönem olarak sınıflandırılmaktadır. 1963-1983 yılları arasında yer alan birinci dönemde devletin turizmi canlandırarak ödemeler dengesine katkı sağlamak, döviz gelirinde artış sağlamak, yeni iş imkânları sağlamak ve kendi vatandaşlarına turizm faaliyetleri için

olanaklar oluşturmak gibi hedefler belirlemiştir. 1983 sonrası Turizm de Liberalizasyon Dönemine en önemli başlangıç 1982 yılında çıkarılan “2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu” ile yapılmıştır. 1983 yılı Turizm Bakanlığı’nın işlevinin arttırıldığı, sınırlı kaynakların etkin kullanımı amacı ile devlet arazilerinin tahsisi işlemlerinin basitleştirildiği, devletin üst yapı yatırımlarından çekilerek özelleştirmelerin arttığı ve pazar mekanizmalarının devletin denetiminden çok serbest piyasa inisiyatifine bırakılacak şekilde bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu dönemde TÜRSAB (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği), TUROFED (Turistik Otelciler Federasyonu), TÜROB (Türkiye Otelciler Birliği), TUGEV (Turizmi Geliştirme ve Eğitim Vakfı), TYD (Turizm Yatırımcıları Derneği) gibi organizasyonlar faaliyete geçerek Türk Turizm Sektörüne yön vermeye başlayan sivil toplum örgütleri ve kuruluşlar kurulmaya başlanmıştır (TCKB, 2014: 9).

1980-1990 yılları arasında Türk turizmi çok hızlı bir gelişim göstermiştir. Bu dönem yatak sayısının 56000’den 173000’ne ve turist sayısının 1,2 milyondan 5,3 milyona yükseldiği, turizminin Türk ekonomisinde en ön plana çıktığı dönemdir. 1990 sonrası yine turizmin iki ana döneme ayrıldığı görülmektedir. 1991-1997 arası dönem ve 1998 sonrası dönem olarak ele almak gerekmektedir. 1991-1997 arası dönemde Körfez savaşı ve iç turizm konuları ön plana çıkmaktadır. Körfez savaşının etkisiyle rakip ülkelerle aynı fiyat politikası benimsenmiş, iç turizm artık önemli bir Pazar olarak görülmeye başlanmıştır. 1998 sonrasında turizm sektörünün hızlı bir şekilde gelişiminin sağlanması amacıyla çevreye gösterilen duyarlılık ve yatırım yönlendirilmesi gibi hususlar üzerinde daha fazla durulmuştur. Uygulanan politikalar turizm sektörü açısından olgunluk dönemine geçişin başlangıcı olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemde devlet ve özel sektör arasındaki dengenin kurulamaması turizm sektörünün verimliliğinin azalmasına yol açmıştır (TCKB, 2014:11).

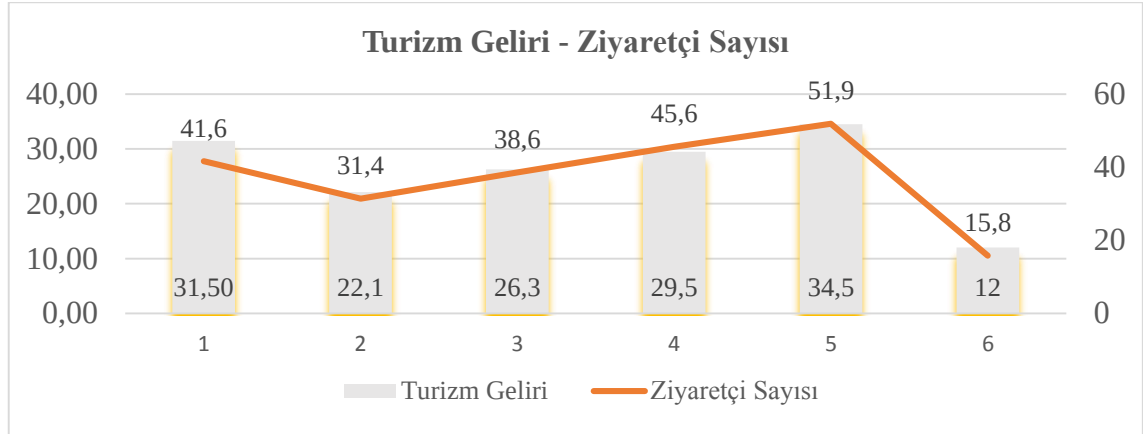
1996-2000 yılları arası turizmin çeşitlendirilmesi ve pazarlaması konularının üzerinde ağırlıklı olarak durulmaya başlandığı bir dönemdir. Bu dönem özellikle turizmin mevsimsel bir olay olmadığı, doğal ve kültürel değerlerin ön plana çıkarılarak korunmasının gerekliliği ve sürekliliğinin sağlanmasının önemi, tanıtım, pazarlama, coğrafi dağılım konularına dikkat edilmesinin gerekliliğinin ön plana çıktığı ve

uygulanmaya başladığı dönemdir. 2000-2013 dönemleri arası, yani sekizinci ve dokuzuncu kalkınma planları döneminde turizm sektöründe olumlu gelişmelerin ve bununla birlikte yetersizliklerin de yaşandığı bir dönemdir. Yatak kapasitesi ve gelen turist sayısının hızla artış gösterdiği bir dönem olmasının yanında doğal ve tarihi değerlere karşı yeterince korunma sağlanmaması, kentleşme baskısının turizm destinasyonlarını olumsuz yönde etkilemesi, yetersiz eğitim ve belgesiz çalışanların çokluğu sonucu ortaya çıkan kalifiye eleman ve iş kalitesinin yetersizliği bu dönemde turizmde yaşanan olumlu önüne geçmiştir. Bunların dışında bu dönemlerde yaşanan iç ve dış istikrarsızlık ve baskılarda turizmin önüne kesen olumsuz etkileri ortaya çıkarmıştır. 1999 depremi, 2006 dünya kupası, Irak'ta yaşanan savaş, kriz içerisinde olan ve Türkiye'ye turist gönderen dış ülkelerin uluslararası politikaları, yurt içerisinde yaşanan faiz, döviz, enflasyon ve siyasi istikrarsızlık gibi etmenler turizmin hızlı gelişimi önündeki engeller olarak bu dönemde karşımıza çıkmıştır (Kılıçbey, 2017:35-39).

2015 yılında meydana gelen birçok terör olayı, iç karışıklıklar, Rusya ile politik bir gerilime neden olan “Uçak Krizi” gibi olaylar Türk turizm sektörüne sekte vurmuş 2014 yılında 6. Sırada yer alan Türkiye 2015 yılında 10. Sıraya gerilemiş ve turizm gelirlerinde yaklaşık %29,7'lik bir kayıp yaşamıştır. 2018 yılında bir toparlanma yaşayan Türk turizmi 2015 yılında 22 milyar dolara gerileyen turizm gelirinin 30 milyar dolara yükseldiği görülmektedir (Polat, 2019: 2609; Bahar vd., 2020:121-138).

2019 yılı Türk turizmin de en yüksek gelirin elde edildiği rekor yıldır. Türkiye istatistik kurumu verilerine göre 2019 yılı içerisinde elde edilen turizm geliri bir önceki yıla göre %17'lik bir artışla 34,5 milyar dolara ulaşmış, 2019 yılı cari açığının %96,6'sını kapatmıştır. Ancak 2020 yılında Çin'in Hubei eyaletinin Vuhan kentinde ortaya çıkan pandemi dünya turizminde olduğu gibi Türkiye turizminde de derin yaralar açmış, 2019 yılının Ocak-Ekim dönemleri arasında 40 milyonu aşan turist sayısı bir anda 11 milyon seviyelerine gerilemiştir (TÜRSAB, 2020: 2-19).

Şekil 1: Turizm Geliri ve Ziyaretçi Sayısı

Kaynak 1: TÜİK

Not 1: Turizm Geliri (Milyar ABD Doları), Ziyaretçi Sayısı (Milyon)

Not 2: Ziyaretçi verileri yabancıları ve yurt dışında ikamet eden vatandaşları içerir.

Pandemi öncesi Türkiye'nin son birkaç yılına bakıldığında zaman zaman turizm sektörünün yükselen bir trend izlediği görülmektedir. Özellikle 2019 yılı içerisinde Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı bir önceki yıla göre yüzde 14,1 artarak 45 milyon 258 bin 286 ya yükselmiş ve hatta yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızın ülkeye gelmeleriyle birlikte bu sayı 51,9 milyon kişiye kadar yükselerek son 5 yıl içerisindeki en yüksek rakama ulaşmıştır. Bununla birlikte 2019 yılında Dünya Turizm Örgütü verilerine göre gelen turist sayısı baz alındığında dünyadaki ilk 10 destinasyon arasına girmeyi başarmıştır. Ancak Çin'in Wuhan kentinden ortaya çıkan ve ilk vakanın 11 Mart 2020 tarihinde görüldüğü ülkemizde kısıtlamaların başlamasıyla birlikte Turizmden elde edilen toplam gelir %65 azalarak 12,1 milyar dolara düşmüş, seyahat ve uçuş kısıtlamalarının etkisi ile gelen turist sayısı %69 azalarak 15,8 milyona gerilemiştir. Turizmin en yoğun olduğu Ocak-Ekim ayları dikkate alındığında 2019 yılında 40,7 milyon olan yabancı turist sayısı %72,5 düşerek 2020 yılında 11,2 milyona gerilemiştir (TÜRSAB, 2021: 14). 2021 yılına geldiğimiz zaman aşı çalışmalarının ve elde edilen sonuçlarının olumlu olmaya başlamasıyla dünyada turizm tekrar canlanmaya başlamıştır. Ancak pandemin etkisinin yoğun bir şekilde devam ediyor olması 2019 yılında yaşanan turizm rekorunun tekrar yakalanmasını sağlayamamıştır. 2021 yılının ilk çeyreğinde 2,6 milyon dolar gelir elde edilmiştir. 2021 yılının ilk çeyreğinde elde edilen gelir ve turist sayısı 2019'un aynı dönemine göre 1,6 milyon dolar ve 3 milyon kişi düşüş yaşamıştır. 2019 yılının ocak-eylül ayları arasında kişi başı ortalama harcama

649 dolar iken 2020 yılının ilk 9 ayında %11,5'lik artışla 724 dolara ulaşmıştır. 2021 yılı turist sayısı bakımından olumsuz gözükse de 2021 yılının ilk çeyreğinde kişi başı ortalama harcamanın 943 dolara yükselmesi olumlu bir etki meydana getirmiştir (TÜRSAB, 2021: 14; TÜRSAB, 2020: 18-19; EY, 2021: 3-5)

2.4. Turizmin Makro ve Mikro Ekonomi Üzerine Etkileri

İletişim ve ulaşımdaki hızlı gelişim ve özellikle kişilerin harcanabilir gelirlerindeki artış dünyada Turizm Sektörünü ön plana çıkarmış ve dünya GSMH'ı içinde önemli bir konuma getirmiştir. Bacasız sanayi olarak kabul edilen ve son yıllarda en hızlı büyüyen sektör olarak önümüze çıkan turizm, sermaye eksikliği yaşayan ülkeler başta olmak üzere ülkelerin işsizlik, ekonomik büyüme, genel makro ekonomik istikrarsızlıklar ve ödeme dengesizliği gibi sorunlarının çözümlerinde kaynak olarak sektörler arasında adeta bir kurtarıcı rolü üstlenmiştir. (Dilber, 2007: 205; Topallı, 2015: 340; Radukić & Kostić, 2019: 169-170; Hundt, 1996: 108).

Turizmin genel olarak olumlu ya da olumsuz yönlerini makro ve mikro ekonomi düzeyinde ölçmek tam anlamıyla mümkün değildir. Turizm sektörünün yapısı itibarıyla birçok sektöre dolaylı veya dolaysız etkisinin olması bu durumun başlıca nedenidir. Dünya genelinde turizm sektöründen elde edilen gelirler ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklı kullanım alanları bulmaktadır. Örneğin gelişmiş ülkelerde elde edilen gelirler tekrar Turizm Sektörünün gelişimi için kullanılırken, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ise ülke ekonomilerin de dengenin sağlanması amacıyla turizm sektöründen elde edilen gelirler diğer sektörlerle aktarılmaktadır. Bu yüzden turizmin makro ve mikro anlamda etkisinin ölçümü tam olarak yapılamamaktadır (Bahar ve Kozak, 2018: 56-60).

Turizm ekonomileri dolaylı, dolaysız ve uyarılmış olarak 3 şekilde etkilemektedir. Turizmden elde edilen gelirler dolaylı ya da direkt olarak elde edilmektedir. Ancak turizm sektöründe istidam edilen ve turizmden gelir elde eden diğer kişilerin harcama yapmaları sonucunda veya elde edilen gelirin nihai ürünler için tekrar kullanılması sonucunda da gelir elde edilmektedir. Ortaya çıkan bu etkiler nedeniyle turizmin makro ve mikro düzeyde etkisinin ölçümü tam olarak

yapılamamakta, ancak çeşitli yöntemlerle yakın sonuçlar elde edilmeye çalışılmaktadır (TCMB, 2021: 4).

2.5.Türkiye’de Turizm ve Ekonomi İlişkisi

Daha öncede bahsedildiği gibi 1963-1967 dönemleri için hazırlanan birinci kalkınma planında ödemeler dengesindeki açığı kapatmak amacıyla turizm sektöründe canlılığın artırılması ilk hedef olmuştur. Bundan sonra hazırlanan diğer bütün kalkınma planlarında turizm sektörü için teşvik paketleri ile gelişim sağlanması hedeflenmiştir. Türk ekonomisinde turizm 1980-1985 yılları arasında alınan kararlarla lokomotif sektörler arasına girerek vazgeçilmez olma özelliğini göstermiştir. Yaşanan bütün krizler ve siyasi gelişmelere rağmen dünya genelinde ve Türkiye’de ekonomilerin kurtarıcısı olarak her zaman turizm sektörü önemini korumuştur. (Zengin, 2010: 106; Akça, 2016: 722)

2.5.1. Ödemeler Dengesi ve Turizm

Ödemeler dengesi özellikle son yıllarda ekonomi ve siyaset biliminin yakından ilgilendiği konuların başında gelmektedir. Bunun en büyük sebebi ise Ödemeler bilançosunun dengede olmasının hükümetlerin uygulamış olduğu ekonomi politikalarının başarılı olduğu ve ülkenin buna bağlı olarak dış ödeme gücünün yüksek olduğunun göstermesidir. Ödemeler dengesi ülkelerin ekonomik bir güç olarak dünyada saygınlık görme aracıdır. Ödemeler dengesinin sağlanıp sağlanmadığının anlaşılmasında bakılan kalem ödemeler bilançosunun bir alt kalemi olan cari işlemler hesabıdır. Turizm Sektörünün sağladığı döviz girdisi ve dolaylı ya da dolaysız olarak birçok sektörle etkileşim içerisinde olmasından dolayı cari işlemler hesabında önemli bir yere sahiptir. Dış ticaret açığı veren ülkeler genellikle bu açıklarını cari işlemler hesabının bir alt kalemi olan hizmetler hesabında yer alan ve çoğunlukla fazla veren dış turizm hesabıyla bu açığı kapatmayı hedeflemektedir. Turizm sektöründen elde edilen döviz gelirinin ödemeler dengesi üzerinde pozitif yönlü bir ilişkisinin olduğu ve pek çok sektörü canlandıracak potansiyele sahip olduğu aşikardır. Turizm gelirinin artırılması gerektiği kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak her ne kadar sadece turizmden elde edilen gelirin bu açığı kapatmada büyük rolü olduğu vurgulansa da yapılan araştırmalar

ödemeler dengesinde turizm dışında birçok sektörün daha fazla etkisi olduğunu göstermektedir (Seyidoğlu, 1996: 303; Saçık, vd. 2019: 306-313; Bozgeyik ve Eban, 2017: 967; Soyu vd., 2017: 448).

2.5.1.1.Cari Açık ve Turizm

Cari açık, ülkelerin diğer ülkelerle yapmış oldukları ithalat ve ihracat ile diğer dış ilişkiler çerçevesinde oluşan döviz kazanımlarıyla birlikte dış ödemeler bilançosunda meydana gelen döviz açıklarıyla oluşan işlemler bütünüdür (Özker, 2012: 52). Cari açık, bir ülkenin elde ettiği döviz gelirlerinin döviz giderlerinden daha az olmasıdır (Ünlü, 2018: 444). Ödemeler bilançosunda otonom harcamalar gelirden fazla çıkıyorsa buna ödemler bilançosu açığı (Cari Açık), eğer elde edilen gelir harcamalardan fazla ise buna ödemeler bilançosu fazlası (Cari Fazla) denmektedir. Cari açığı fazla olan ülkeler genellikle gelişmekte olan ülkeler iken, cari fazla ekonomisi gelişmiş ülkeler de çoğunlukla görülmektedir (Ülgen, 2015: 226). Cari açık sorunu Cari Açık / Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) rasyonundaki artış eğilimini ifade etmektedir. Ancak ekonomide bir tedirginliğe neden olsa da her zaman finansal bir krizin haberci olarak değerlendirmek doğru değildir (Erdoğan ve Bozkurt, 2009: 137).

Gelişmekte olan ülkelerde sağlıklı bir gelir ve gider oluşumu olmaması ve ödemeler bilançosuna karşı kamu finansmanının olumsuz seyretmesi, kamu sektörünün de içinde bulunduğu genel mali dengeyi göstermektedir. Genel olarak bakıldığı zaman gelişmekte olan ülkelerde cari açık bir döviz sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslına bakılırsa cari açık kavramının gelişmekte olan ülkelerde döviz kurunun düşük seyrettiği dönemlerde ithalatın fazla olması sebebiyle uluslararası sermaye entegrasyonun bir parçası haline gelmesiyle daha büyük bir tehlike olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu açıdan cari açık kavramının sadece ulusal bir kamu finansman sorunu olarak değil, uluslararası sermaye hareketlerinin bir parçası olarak görmek daha doğru olacaktır. Bunun sonucu olarak cari açık kavramının temel olarak dış ödemeler bilançosunun en önemli işlemlerinden biri olmasının yanında negatif yansıma etkisiyle merkezi bütçe düzenlemesinin ana koşulları arasında yer almaktadır. Bu yüzden cari açık kavramının küreselleşmenin etkisiyle hem ulusal hem de uluslararası mali durumların etkisinde kalan bir kavram olduğu görülmektedir (Özker, 2016: 7-10).

Gelişmekte olan ülkeler için Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH), istihdam, ekonomik büyüme, kalkınma hızı, döviz kurlarındaki değişimler, enflasyon, ücretler de yaşanan değişimler, gelir dağılımı, faiz oranları, dış borçlar hem cari açık üzerinde olumlu ya da olumsuz bir etkiye sahipken hem de cari açıkta meydana gelen değişimlerden etkilenmektedir (Bahar vd., 2020: 156)

Gelişmekte olan veya gelişmiş ülkeler için düşük yatırım ve yüksek döviz girdisi sağlayan ve ayrıca cari açığın düşürülmesi veya cari fazlanın verilmesinde Turizm Sektörü ülkeler için önemli bir role sahiptir. Bu özelliğiyle özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde yaşanan problemlerin giderilmesinde bir anahtar vazifesi görmektedir (Cinel ve Yolcu, 2021: 248). Turizm sektörünün emek yoğun bir sektör olması ve diğer sektörlerle olan güçlü bağı nedeniyle istihdam ve üretime ayrı bir katkı sağlamakta ve cari açığı düşürmektedir. (Saçık vd., 303: 2019; Cinel ve Yolcu, 2021: 248).

Tablo 1: Cari Açık ve Turizm Geliri Literatür incelemesi

YAZAR-YIL-ÜLKE	DEĞİŞKENLER	YÖNTEM	SONUÇ
Narayan, Narayan ve Tobing-2020-Endonezya	Cari Açık, Turizm Geliri, Turist Sayısı	ARDL	Beklenen ve beklenmeyen Turizm şokları cari açık üzerinde olumlu ve olumsuz büyük bir etkiye sahiptir.
Saçık, Akar ve Gülmez- 2019- Türkiye	2003-2018 Turizm Geliri ve Cari açık	VAR Granger Nedensellik Testi	Cari açık ve Turizm geliri arasındaki nedensellik ilişkisi çift yönlüdür.
Rasheed, Meo, Awan ve Ahmed- 2019- Pakistan	Turizm gelirleri, Reel Efektif Döviz Kuru ve Tüfe tarafından deflate edilen ödemeler dengesindeki reel açık, Reel ticaret dengesi açığı, Mali dengede reel açık verileri	ARDL	Turizm sektöründe yaşanan büyüme cari açığı olumlu etkilemektedir.
SancarVe Akbaş- 2019- Türkiye	Turizm Geliri ve Cari açık verileri	SVAR yöntemi	Turizm Gelirlerinin Cari Açık üzerindeki etkisi büyüktür.
Tobing ve Narayan - 2019- Endonezya	Cari Açık, Reel Döviz Kuru, İç Turizm Geliri, Reel Faiz Oranı	ARDL	Yabancı turist ziyaretlerinin cari açık üzerinde etkisi vardır

Beyaz ve Karabacak- 2018- Türkiye	Turizm Gelirleri ve Cari Açık	Nicel Karşılaştırma	Turizm gelirlerinin cari açığı kapamada etkisi vardır
Şit- 2016- Türkiye	Cari İşlemler Açığı ve Net Turizm Geliri	VECM, Granger Nedensellik Testi	Cari Açık ve Turizmden elde edilen net gelir arasında negatif yönlü ilişki saptanmıştır.
Malik, Chaudhry, Sheikh ve Farooqi – 2010- Pakistan	Turizm, Büyüme ve cari açık	Johansen eşbütünleşme ve ECM testi ve Granger nedensellik testi	Cari açık ve turizm sektörünün uzun dönemli ve tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır
Göçer – 2011 – Türkiye	ithalat, ihracat, hizmetler hesabı net bakiyesi, finans hesabı net bakiyesi ve diğer gelir-gider hesabı net bakiyesi serileri	ARDL	Türkiye cari işlemlerden dengesinde yaşanacak en büyük risklerden biri uzun dönemde turizm sektöründe yaşacak azalmadır
Ongan- 2013- Türkiye	GSYİH ve Reel Dış Borç Serileri	ADF, PP and Ng-Perron	Türkiye'de cari açık sorunu devam ettiği sürece kısa vadede çözüm turizm gelirlerini arttırmaktır
Cihangir, Erkan ve Harbalıoğlu – 2014- Türkiye	Gelen turist sayısı ve cari açık	VAR- Granger Nedensellik	Net turizm geliri Türkiye'de Cari İşlemler Açığını azaltıcı etki göstermektedir
Çelik, Kaplan ve Barak- 2017- Türkiye	Türk Dış Ticaret ve Turizm Geliri Verileri	Engle ve Granger nedensellik testi ve Johansen-Jeselius testi	Düşük oranda da olsa cari açığın sürdürülebilirliğine turizmin pozitif yönlü bir etkisi bulunmaktadır
Koyuncu – 2015 – Türkiye	Turizm Gelirleri, Reel Döviz Kuru, Ekonomik Büyüme ve Cari Açık	Granger Nedensellik testi	Değişkenler arasında iki yönlü pozitif bir ilişki vardır.
Cinel ve Yolcu- 2021- Türkiye	turizm gelirleri ve cari işlemler dengesi verileri	Yapay Sinir Ağları	Turizm gelirlerinin cari açık üzerinde büyük bir etkisi bulunmaktadır.
Uslu-2019- Türkiye	Turizm Gelirleri ve Cari açık	ARDL Yöntemi	Turizm geliri, Döviz kuru ve Cari Açık birbirlerinden etkilenmekte ve birlikte hareket etmektedir.
Lamsso ve Masoomzadeh - 2017 - İran	Döviz Kuru, Ödemeler dengesi, Turist sayısı	Vector Error Correction Approach ve J-Curve	Döviz kurundaki artış kısa dönemde Cari açığı bozup Turizm gelirini arttırmaktadır Bu durum ülkeler arası farklılık göstermektedir.

Cinel ve Yolcu (2021), Narayan, Narayan ve Tobing (2020), Saçık, Akar ve Gülmez (2019), Sancar ve Akbaş (2019), Rashed, Meo, Awan ve Ahmed (2019), Tobing ve Narayan (2020), Beyaz ve Karacak (2018) ve Şit (2016) literatürde Cari açık ve Turizm üzerine incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan bütün çalışmalar Turizm ve Cari Açık arasında doğrudan, pozitif yönlü ve güçlü bir etkinin olduğu görülmüştür. Ancak Narayan, Narayan ve Tobing (2020) yaptıkları çalışmada beklenen şokların Turizm ve Cari Açıkta kısa vadede olumsuz bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır. Ongan (2013) yaptığı çalışmada Türkiye’de kısa vadede cari açığı kapatmadaki en etkili çözümün Turizm geliri olduğunu ifade etmiştir. Şit (2016), Cihangir, Erkan ve Harbalıoğlu (2014) yaptıkları çalışmada ise Net Turizm Geliri ve Cari Açık arasında Eşbütünleşme ilişkisi mevcut olduğu, negatif yönlü bir ilişkiye oldukları, uzun dönemde Net Turizm Gelirinde meydana gelen bir birimlik artışın Cari Açığı azaltıcı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Malik, Chaudhry, Sheikh ve Farooqi (2010), Saçık, Akar ve Gülmez (2019) yaptıkları çalışmada Turizm Geliri ve Cari Açık arasında uzun dönemli tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu ifade ederken, Koyuncu (2015) ise değişkenler arasında iki yönlü pozitif bir ilişki olduğu sonucuna varmıştır. Göçer (2011) ve Rasheed, Meo, Awan ve Ahmed (2019) yaptıkları çalışmada Turizm Sektöründe yaşanan büyümenin Cari açığı Olumlu küçülmenin ise olumsuz etkilediği sonucuna varmışlardır. Uslu (2019), Lamsso ve Masoomzadeh (2017) değişkenlerin birbirlerinden etkilendikleri ve birlikte hareket ettikleri sonucuna varmıştır. Ancak Lamsso ve Masoomzadeh (2017) bu durumun ülkeler arasında değişkenlik gösterdiğini ifade etmiştir.

2.5.2. Milli Gelir ve Turizm

Milli gelir genel olarak bir yılda üretilen nihai mal ve hizmetlerin bütününden elde edilen net gelir anlamına gelmektedir. Turizmde milli gelirin yansıması olarak talebi etkileyen üç önemli faktör bulunmaktadır. Bunlar “Milli Gelir Miktarı”, “Kişi Başına Düşen Milli Gelir” ve “Milli Gelirin Dağılım Şekli” dir. Turizme etkisi açısından kısaca bu üç etkeni ele alacak olursak; milli gelir miktarı direkt olarak turizm talebi ile doğru yönlü bir ilişki içerisinde. Eğer bireylerin turistik faaliyetlerde bulunmaları

isteniyorsa yaşılan ülkenin refah düzeyinin de yüksek gerekmektedir. Ayrıca insanların turizm de faaliyette bulunabilmeleri için sahip olunabilecek minimum geliri elde etmeleri beklenir. Kısaca milli geliri fazla olan ülkelerde turizm talebi fazla milli geliri az olan ülkelerde turizm talebi az olacaktır. Kişi başına düşen milli gelir miktarı ise milli gelirin ülke geneline bölündüğü zaman elde edilen gelirdir. Bütün vergi ve sigorta masrafları çıkarıldıktan sonra elde edilen kişi başı gelir turizm talebini olumlu ya da olumsuz etkilemektedir. Eğer harcanabilir gelir yeterli oranda ise olumlu olarak yoksa da olumsuz olarak yansıyacaktır. Milli gelirin dağılışı şekli turizm talebinde en önemli faktör olarak ele alınmaktadır. Refah düzeyi yüksek bir ülkenin vatandaşları daha fazla harcanabilir gelir elde edeceğinden daha fazla turizm talebi meydana gelecektir. Tersi bir durumda ise belli bir kesimden çok az bir talep beklentisi içine girilecektir. En genel ifadeyle turizm turistler tarafından yapılan harcamalar bir gelir meydana getirmekte ve bunun sonucunda milli geliri olumlu yönde etkilenmektedir. (Çeken, 2019: 70-71; Ünlüöner vd., 2018: 53; Zengin, 2010: 122).

2.5.3. Döviz Kuru ve Turizm

Döviz kuru ekonomilerde bilanço, ithalat ve ihracat ve genel ekonomiyi etkileyen en önemli faktörlerden biridir. Ayrıca turizm sektörü imalat sektöründen tarıma kadar birçok sektörle yoğun ilişki içerisinde olması ve ulaşım, konaklama ve yiyecek içecek sektörü gibi birçok alt sektörü bünyesinde barındırması sebebiyle vazgeçilmez bir sektör olarak pek çok ülke ekonomisinin göz bebeği konumundadır. Küreselleşen dünyada ülkeler turizm sektöründen daha fazla pay elde edebilmek için çeşitli pazarlama çalışmaları yürütmektedir. Buna karşılık turistler için ise seyahat açısından önem taşıyan faktörler; kendi ülke paralarının gidecekleri ülkenin parasından daha değerli olduğu, uzun süre konaklayabilecekleri ve konforlu destinasyonlar olmasıdır. Bu yüzden döviz kurundaki artış turist sayısında hissedilir derecede yükselmeye ve düşüş ise azalmaya neden olmaktadır (Karadağ ve Bağcı, 2020: 454-455).

Turizm ve döviz kuru arasındaki ilişki görece olarak döviz kurunun düşmesi olumsuz bir etki veya tam tersine döviz kurunun yükselmesi olumlu bir etki gibi gözükse de yapılan çalışmalar bunun tam tersi olabileceğini göstermektedir. Döviz

kurunun yükselmesini ele alacak olursak; döviz kurunun yükselmesinin turist sayısını arttırması döviz gelirinde olumlu bir etki yerine tam tersine bir düşüş meydana getirir. Bunun asıl sebebi ise turistlerin paket turlara daha az para ödemesi ve buna bağlı olarak turist sayısında artış olsa bile turizm gelirinde bir yükseliş olmadığı göze çarpmaktadır (Akar ve Özcan, 2021: 427; Karadağ ve Bağcı, 2020: 454-455).

Tablo 2: Turizm Geliri ve Döviz Kuru Literatür İncelemesi

YAZAR-YIL-ÜLKE	DEĞİŞKENLER	YÖNTEM	SONUÇ
Akboz ve Canatan- 2021- Türkiye	Turizm gelirleri, Dolar ve Euro	ARDL	Eşbütünleşme ilişkisi yoktur
Akar ve Özcan - 2021- Türkiye	Turizm gelirleri ve Döviz Kuru	SVAR	Döviz Kuru ve Turizm gelirleri arasında önemli bir etki yoktur.
Timur ve Mert - 2021- Türkiye	Reel Döviz Kuru – Turizm gelirleri	NARDL	Döviz kurunun artması veya ulusal paranın değer kaybetmesi sonucu Turizm gelirini arttırır
Alleyne, Okey ve Winston Moore- 2021- Çin	Turizm gelirleri ve döviz kuru	ARCH, GARCH and Threshold GARCH	Döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar Turizm gelirini etkiler ancak tek faktör değildir
Arslan ve Çetiner- 2021- Türkiye	Turizm Gelirleri ve Döviz kuru	Johansen eşbütünleşme testi, Granger Nedensellik Analizi ve VAR analizi	Döviz kuru ve Turizm gelirleri arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır. Ancak birbirlerini etkileme düzeyleri azdır
Bozkurt, Armutçuoğlu ve Ergün- 2020- Türkiye	Reel Döviz Kuru ve turizm geliri	DCCE	Hem döviz kurunda hem de Turizm talebinde yaşanan şokların geçicidir
Oğan ve Sevim- 2020- Türkiye	USD döviz kuru, Turizm Geliri, Turist Sayısı ve Ortalama harcama	Granger Nedensellik Testi	Döviz kurundaki dalgalanma ve gelen Turistlerin yaptığı kişi başı harcama arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi söz konusudur.
İncekara- 2020 - Türkiye	Turist sayısı ve döviz kuru	VAR ve Granger nedensellik testi	Gelen turist sayısının döviz kurlarını etkilemediği ancak döviz kurlarının gelen turist sayısını etkilediği ve tek taraflı bir nedensellik ilişkisi vardır
Işık, Radulescu, Fedajev - 2019 - Sırbistan	Turizm Dengesi verileri ve Euro cinsinden döviz fiyatları	Doğrusal olmayan ARDL eşbütünleme testi	İki ülke içinde Euro kurunda yaşanan artış olumsuz, azalış ise olumludur.
Irandoost -2019 - İsveç	Reel Döviz Kuru ve Turizm Geliri	VAR	Döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar ve turizmden elde edilen gelir arasında simetrik değil asimetrik bir ilişki vardır

Gil-Alanaa, Figueiredo ve Wanke – 2019- Brezilya	Turizm ve Döviz Kuru	ARMA-class	Döviz kurundaki değişimler ile mega spor etkinlikleri sonucu oluşan turizm ile pozitif yönlü bir ilişki var
Sharma ve Pal – 2019- Hindistan	Gelen Yabancı Turist Sayısı, Reel Efektif Döviz kuru (REER) ve Nominal Efektif Döviz Kuru (NEER)	NARDL	Döviz kurundaki oynaklığın Hindistan’a gelen turist sayısı ve elde edilen kazanç üzerinde kısa ve uzun vadede olumlu bir etkisi bulunmaktadır
Sharma , Vashishat ve Rishad – 2019 - Hindistan	Döviz Kuru ve Turizm Gelirleri	ARDL	Döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar ve Turizm geliri arasında yaşanan ilişkinin negatif yönlü olduğu sonucuna varılmıştır.
Muzindutsi ve Manaliyo – 2018- Güney Afrika	Reel Döviz Kuru ve Turizm Geliri	VAR ve Johansen	Reel döviz kuru sadece uzun dönemde değil kısa dönemde de turizm gelirini etkilemektedir
Gao, Chang ve Su – 2018- Çin	Döviz Kuru ve Gelen Turist Sayısı	Granger Nedensellik Testi	Tek yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmış ve döviz kuru esnekliğinin Çin’e gelen turist sayısını olumlu yönde etkilediği gözlenmiştir.
Sarı ve Oğuz - 2018 - Türkiye	Turizm Talebi ve Reel Döviz Kuru	VECM-Granger Nedensellik Testi- VAR	Reel döviz kuru ile turizm sektörünün ilişkisi kısa ve uzun dönemde az olmakla birlikte ülkelere göre değişim göstermektedir.
Wang ve Tang – 2018- Çin	Turist Sayısı ve RMB REER	Granger Nedensellik Testi	RMB REER’in değer kazanması Pekin’in turizm oranını ve Çin’den gelen turizm oranını olumsuz etkilediği ortaya çıkmıştır
Ergen ve Yavuz – 2017 - Türkiye	Döviz Kuru ve Gelen Turist Sayısı	ARDL	Döviz kurunda meydana gelen ani şoklar gelen turist sayısını uzun vadede etkilemektedir
Lamsso ve Masoomzadeh - 2017 - İran	Döviz Kuru, Ödemeler Dengesi, Turist Sayısı	Vector Error Correction Approach ve J-Curve	Birincil dönemlerde döviz kuru artışı cari dengeyi bozmakta, ancak devam eden dönemlerde turizm gelirinde olumlu etkiye neden olmaktadır. J-Curve analizinde ise döviz artışının bütün ülkelerde aynı etkiye sahip olmadığı ortaya çıkmıştır.
Ongan, Işık ve Özdemir- 2017- ABD	GSYİH, Reel Döviz Kuru, Gelen Turist sayısı	HICP	Reel Döviz kurundaki değişimler ABD ve Fransa’da GSYİH değişimine verilen tepkiden daha yüksek İngiltere de ise verilen tepki diğerlerine göre en fazladır

Akay, Cifter ve Teke – 2017- Türkiye	Döviz Kuru, Turizm Geliri ve Ticaret Dengesi	J-curve	Uzun dönemde reel dış gelir ve döviz kuru ticaret dengesini olumlu etkilerken reel iç gelir ticaret dengesini olumsuz etkilemektedir
Peace, Izuchukwu ve Shehu-2016- Nijerya	Reel Döviz Kuru, Gelen Turist Sayısı, Turizmin GSYİH ve İstihdamdaki Payı	Granger Nedensellik Testi ve VECM	Tek yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır
Sharif ve Afshan – 2016 - Fransa	Döviz Kuru ve Turizm Geliri	Dalgacık tutarlılık spektrumu ve dalgacık tabanlı granger nedensellik analizi, ARDL, Johansen-Juselius eşbütünleşme	Turizm ve döviz kuru kısa dönemde tek yönlü, orta ve uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisine sahiptir
Baratı ve Ranjbar – 2016- İran	Reel Turizm Geliri ve Reel Döviz Kuru	Granger nedensellik testi	Bağımsız değişken olarak yer alan Turizm Geliri ile Reel milli gelir ve Reel döviz kuru arasında pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur.
Nizar ve Afdi – 2015- Endonezya	Döviz Kurları, Turizm Gelirleri, Amortisman, Değerlenme	VAR	Döviz kurundaki artış kısa dönemde (3 ay) rupinin değerinde düşüş uzun dönemde (8 ay) ise turist sayısının artmasıyla rupinin değerinde artışa neden olmaktadır
Dinçer , Istanbulu Dinçer Ustaoglu – 2015 – Türkiye	Reel Döviz Kuru, Gelen Turist Sayısı, Turizm geliri, Turizm Harcamaları	Granger Nedensellik Testi	Uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi saptanmamıştır.
Alp ve Genç – 2015 - Türkiye	Hizmetler Dengesi, Cari İşlemler Dengesi, Turizm Gelirleri Dengesi	TAR-VEC method	Turizmin diğer sektörlerle göre makro ekonomik dengedeki yerinin çok az olduğu sonucuna varılmıştır
Koyuncu – 2015 – Türkiye	Turizm Gelirleri, Reel Döviz Kuru, Ekonomik Büyüme ve Cari Açık	Granger Nedensellik testi	Değişkenler arasında iki yönlü pozitif bir ilişki vardır.
Chi – 2015- ABD	Turizm İthalat ve İhracat Verileri, Döviz Kuru	ARDL	ABD gelirindeki artış ABD turizm ticaretini olumsuz yönde etkilerken gelirdeki azalış olumlu yönde etkilemektedir
Şen ve Şit – 2015- Türkiye	Turizm Geliri- Reel Döviz Kuru	Toda-Yamamoto nedensellik testi	Reel döviz kuruyla Turizm geliri arasında karşılıklı bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır.
Nasir, José Ve Guerrero – 2015 – Türkiye	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, turizm kazançları, döviz kuru, yıldızlı otel sayısı ve Otel Fiyat Endeksi.	Çoklu regresyon analizi, EKK	Turizm gelirlerini etkileyen önemli faktörler sırasıyla Reel döviz kuru, gelen turist miktarı, otellere ödenen ücretler ve ülkedeki yıldız sayısı fazla otel fazlalığıdır.

Bozkurt ve Pekmezci – 2015 – Türkiye	Turist Sayısı -Döviz Kuru	Johansen ve Granger nedensellik testi	Döviz kurunda yaşanan ani dalgalanmalar ile turizm talebi arasında negatif yönlü bir ilişki söz konusudur.
Balaguer Ve Cantavella-Jordá – 2002 - İspanya	Reel Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, Reel Döviz Kuru ve Turizm Geliri	VAR- Granger Nedensellik-Johansen eşbütünleşme	Reel döviz kuru, büyüme oranı ve Turizm sektöründen elde edilen gelir arasında ilişki bulunmaktadır.

Balaguer ve Cantavella-Jordá (2002), Koyuncu (2015), Şen ve Şit (2015) büyüme vb. birkaç farklı değişkenle konuyu incelemiş olsalar dahi Turizm Geliri ve Reel Döviz kuru ile bu değişkenleri karşılaştırmış ve sonuç olarak Reel Döviz Kuru ve Turizm Geliri arasında bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Peace, Izuchukwu ve Shehu (2016) yaptığı çalışmada Turizm Geliri ve Döviz Kuru arasında kısa vadede tek uzun vadede ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır. Daha öncede değindiğimiz gibi ülkede elde edilen milli gelirin yüksek olması veya artması Turist sayısında artış meydana getirmektedir. Barati ve Ranjbar (2016) yaptıkları çalışmada Turizm Geliri, Milli Gelir ve Döviz Kuru arasında pozitif yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Ayrıca bu duruma ayrı örnek olarak Chı (2015) tarafından bir araştırma yapılmış ve ABD Turizm İthalat-ihracat verileri ile Döviz Kuru verileri incelenmiştir. Barati ve Ranjbar (2016) yaptığı çalışmanın aksine ABD gelirindeki artış ABD turizmini azalttığı ve gelirdeki azalışın ise Turizm gelirini olumlu yönde etkilediği sonucuna varmıştır. Işık, Radulescu ve Fedajev (2019) döviz kurundaki düşüşün ülkeler arasında olumlu bir etkiye sahip olacağı sonucuna varmışlardır. İncekara (2020), Gao, Chang ve Su (2018) döviz kurundaki değişimin turist sayısını arttırıcı özelliği olduğu sonucuna varmıştır. Ancak Wang ve Tang (2018) azaltıcı etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Ergen ve Yavuz (2017) Döviz Kurundaki değişimin uzun vadede turist sayısını arttırdığı sonucu varmışlar. Bozkurt ve Pekmezci (2015) Turist sayısını azalttığı ve ayrıca Turist sayısı ve Döviz Kuru arasında negatif yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır. Bozkurt, Armutçuoğlu ve Ergün (2020) hem Döviz Kuru hem de talep şoklarının etkisinin geçici olduğu sonucuna varmışlardır. İncekara (2020) uzun dönemli bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmış, ancak Dinçer, Istanbulu Dinçer, Ustaoglu (2015), Akar ve Özcan (2021) ise uzun dönemde nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varmışlardır. Oğan ve Sevim (2020) yaptıkları çalışmada Döviz kuru ve kişi başı harcama arasında tek yönlü

nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Literatür çalışmalarında Döviz Kurundaki değişimlerin Turizm Geliri üzerinde ya olumsuz bir etkisinin olduğu ya da hiç etkisinin olmadığı ifade edilirken, Sharma ve Pal (2019) ve Timur ve Mert (2021) yaptıkları çalışmada döviz kurundaki artışın ulusal paranın değer kaybetmesine neden olacağı ve Turizm Gelirinin de buna bağlı olarak artacağı sonucuna varmışlardır. Aynı zamanda Sharma ve Pal (2019) Döviz Kuru ve Turizm Geliri arasında negatif yönlü bir ilişki tespit etmiştir. Muzindutsi ve Manaliyo (2018), Sarı ve Oğuz (2018) yaptıkları çalışmada Döviz Kuru ve Turizm Gelirinin kısa ve uzun vadede birbirlerinden etkilendiklerini sonucuna varmışlardır. Ancak Sarı ve Oğuz (2018) bu etkinin az olduğu ve ülkelere göre değiştiğini ifade etmiştir. Alp ve Genç (2015) Turizmin makro ekonomideki yerinin diğer sektörler göre daha az olduğunu ifade etmiştir. Alleyne, Okey ve Winston Moore (2021) Döviz Kurunda yaşanan dalgalanmaların Turizm Geliri üzerine etkisi olduğu ancak tek faktörün bu olmadığı sonucuna varmışlardır.

Turizm ve döviz kuru ilişkisi döviz arzı ve döviz talebi olmak üzere iki grupta incelenmektedir.

2.5.3.1.Döviz Arzı ve Turizm

Turistlerin belirli ülke veya bölgelere yaptıkları ziyaretlerde ihtiyaçlarını karşılamak adına yaptıkları harcamalar ülkenin dış turizm geliri ve döviz arzını meydana getirmektedir. Uluslararası turizmin aktif turizmi arttırması döviz arzının da artmasına neden olmaktadır. Uluslararası turizmin döviz arzı meydana getirmesi “Görünmeyen İhracat” ve “Ek ihracat” olarak nitelendirilmektedir (Olalı ve Timur, 1988: 97).

- Görünmeyen İhracat: Turizm sektörü hizmet ithalatı veya ihracatından oluşması ve ihraç mallarının bulunduğu yerde tüketilmesi ve satın alınması nedeniyle normal ihraç mallar gibi ödemeler dengesinin cari işlemler hesabında direkt olarak yer alamaması, hesaplanmasının zor olması veya hiçbir şekilde hesaplanamaması nedeniyle görünmeyen ihracat olarak tanımlanmaktadır.

- Ek İhracat: Turistlerin gitmiş oldukları ülkelerde yaptıkları harcamalar (Hediyelik Eşya vb..) ek ihracat olarak nitelendirilmektedir. Gelişmiş ülkelerin ek ihracatları az gelişmiş ülkelere göre daha fazladır.

2.5.3.2.Döviz Talebi ve Turizm

Turistlerin belirli bir ülkeye ya da bölgeye ihtiyaçlarını karşılamak için yanlarında bulundurdıkları döviz miktarı o ülkenin ve turist gönderen ülkenin turizm talebini oluşturmaktadır. Turizmin döviz talebi meydana getirmesi “Görünmeyen İthalat” ve “Ek İthalat” olarak nitelendirilmektedir (Olalı ve Timur, 1988: 99-101).

- Görünmeyen İthalat: Pasif dış turizm sonucu oluşan döviz çıkışını sonucunda meydana gelen ithalat türüdür.
- Ek İthalat: Turistlerin yurt dışında yaptıkları ek harcamalar sonucu ortaya çıkan ithalat türüdür.

2.5.4. Ekonomik Büyüme, Kalkınma ve Turizm

Gelişmekte olan ülkeler için özellikle son yıllarda kalkınmanın anahtarı olarak iktisatçılar tarafından hizmet sektörü gösterilmektedir. Hizmet sektörü cari açığı kapama, istihdam alanı meydana getirme ve kişi başına düşen gelirin artışında birçok sektörden daha aktif rol oynayabilmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkelerin kendi doğal kaynakları vb. özelliklerini pazarlama stratejileri ile dünya çapındaki bu büyük pazardan pay almak için çaba sarf etmeleri gerekliliği aşıkardır. Kalkınmanın önünde yer alan en büyük engeller yatırım yanlışlığı ve kısa veya uzun vadeli planların düzgün bir şekilde uygulanamaması veya uygulanmamasıdır (Saçılık, 2019: 1693-1694). Kalkınmada önemli faktörlerden biride bölgesel olarak gelişmedir. Turizmin gelişmesinde sadece ülkelerin belirli bölgelerinin değil bütünün ele alınması gereklidir. Örnek olarak Türkiye’yi ele alacak olursak; Türkiye’nin batısı ile doğusu arasında turizm ve diğer sektörlerde çok ciddi bir fark görülmektedir. Kalkınmanın sürekli ve bütün olarak sağlanması gereklidir (Bahar, 2007: 15). Sharpley (2020: 1942) kalkınmanın günümüzde sadece ekonomik değil adil, eşitlikçi, refah düzeyi yüksek ve çevreci politikalara önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sharpley, ancak günümüz

kalkınma politikalarının bunlarla çeliştiğini söylemektedir. Turizmin kalkınma içerisinde sadece ekonomik bir terim olarak değil daha kapsamlı bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Turizmin “kurumsal, yapısal ve davranışsal” olarak kalkınmada ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Khan vd. (2020: 1618-1619) turizmin gelişmekte olan ülkelerde refah düzeyini arttırıcı bir araç olarak görüldüğü ancak bunun sağlanabilmesi için yatırım, enerji, tarım ve yerel mutfak kültürünün tanıtımı gibi konuların geri planda kaldığını ifade etmişlerdir.

Turizmin ekonomik büyümeye etkisiyle ilgili literatürde birçok farklı çalışmaya yer verilmiştir. Demir ve Bahar (2021:169)’a göre kısa veya uzun dönemde turizm gelirinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği ve diğer değişkenler sabitken turizmde meydana gelen %1’lik değişim sonucunda %0.23’lük bir ekonomik büyüme meydana geleceği sonucuna varmışlardır. Ayrıca hem uzun dönem hem de kısa dönemde döviz kurundaki değişimle de anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Turizm talebinde ve gelirinde yaşanan olumlu gelişmeler aynı zamanda beklentiler ve ekonomiye olan güveni de arttırmaktadır. Pata (2020: 606-608)’e göre turizm geliri ve turist sayısında meydana gelen pozitif şoklar hizmet sektörüne de olumlu olarak yansımaktadır. Turizmde yaşanan şoklar kendisiyle birlikte birçok sektörü de dolaylı veya dolaysız olumlu olarak etkilemektedir. Gaberli ve Can (2020: 258) dünyada turizm gelirinde yaşanan artışın ve toplam ihracata olan etkisinin artmasının büyüme oranıyla pozitif yönlü hareket ettiği sonucuna varmışlardır. Ancak düşük ve yüksek gelirli ülkeler karşılaştırıldığında ise düşük gelirli ülkelerde durumun farklı olduğu sonucuna varmışlardır. Sebep olarak ise yüksek gelirli ülkelerde teknoloji düzeyinin yüksek olması ve turizm gelirinin ülke ekonomisine etkisinin az olması, düşük gelirli ülkelerde ise eğitim, sağlık vb. konulardan dolayı turistlerin seçimini etkilemesi nedeni ile turizmin büyümeye olan etkisi azalmaktadır. Aydın (2020: 225) gelişmişlik düzeyi yüksek olan ve farklı sektörlerden beslenen ülkelerde turizmin büyüme üzerinde çok fazla bir etkisinin görülmediği sonucuna varmıştır. Ağır ve Özbek (2021:101) yaptıkları çalışmada turist çeken ve turizm geliri elde eden ülkelerin genel olarak gelişmiş ve turizm dışındaki diğer sektörlerden elde ettikleri gelirlerin daha fazla olması nedeniyle turizmin büyümeye etkisinin az olduğu sonucuna varmışlardır. Ballı vd. (2020:109) Türkiye’de Turizm Sektörünün hem istidam hem de döviz geliri sağlamasının büyümeyi

olumlu etkilediği ve aralarındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğunu ifade etmişlerdir. Turgut vd. (2021:156) Turizm konusunda gelişmiş ülkeler seviyesine erişebilmeleri için Türkiye ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin Turizm Sektörüne büyük önem vermeleri gerektiği ve gelişmekte olan ülkelerde turizm sektörü ve ekonomik büyüme ilişkisinin pozitif yönlü olduğunu ifade etmişlerdir. Tsung-Pao Wu vd. (2020: 13) uzun dönemde turizmden elde edilen gelirler ve GSYİH arasında pozitif yönlü ve olumlu bir ilişki olduğu ve büyümeyi olumlu etkilediği sonucuna varmışlardır.

2.5.5. Yatırımlar ve Turizm

Turizmin yatırımlar üzerindeki etkisi genel olarak alt ve üst yapı yatırımları olarak 2'ye ayrılmaktadır. Alt yapı yatırımları genel olarak kamu sektörü tarafından yapılırken, üst yapı yatırımlarda özel sektör daha fazla görülmektedir. Yatırımlar turizm talebindeki artış ve tercih edirliliğe göre belirlenmektedir (Çeken, 2019: 134). Turizmde üst yapının büyük bir kısmı özel sektör tarafından inşa edilirken kamu sektörü de bu alanda yatırımlar yapmaktadır. Üst yapı ulaşım, barınma, alışveriş, eğlence gibi birçok tesisi içinde barındırmaktadır. Bu yüzden turizm odağı olan bölgelerin bu potansiyeli karşılayacak ekonomik güce sahip olmaları şarttır. Kısaca turizm bölgesi sadece doğal ve kültürel güzellikleriyle değil yeterli alt yapı ve üst yapı donamına sahip olarak da turizm talebindeki artışa katkı sağlamalıdır (Bahar ev Kozak, 2018: 86). Terzi ve Bekar (2019:25) yaptıkları çalışmada yabancı yatırımcının turizm sektörüne olan ilgisinin artması için ayrıca ülkenin dışa açıklık düzeyinin önemine değinmişlerdir. Bir ülke her ne kadar doğal ve kültürel olarak zengin olsa bile bu potansiyelini göstermediği sürece yeterince yatırım alamayacağını ifade etmişlerdir. Ak ve Zengin (2020:103) uzun süredir küresel çapta yaşanan ekonomik ve politik sorunların aksine insanların turizme olan ilgilerinin her geçen gün daha da artmakta olduğunu ve talebin her geçen gün artması sonucu turizm sektöründe yeni eğilimler ve tüketim alışkanlıkları karşısında yeni yatırımlar yapma zorunluluğu meydana geldiğini ifade etmişlerdir. Buna bağlı olarak ülkelerin alt ve üst yatırımlarını sadece kendileri geliştirmeleri yerine doğrudan yabancı yatırımları ve turizm talebini daha da arttıracak faaliyetlerde bulunmaları gerekmektedir.

2.5.6. İstihdam ve Turizm

Turizmin istihdama etkisini iki farklı açıdan ele almak gerekmektedir. Bunlarda birincisi turizm faaliyetinde bulunan bireylerden yapmak zorunda harcamalar karşılığında oluşan talep fazlalaşması nedeniyle sektörlerde iş hacmi ve buna bağlı olarak eleman ihtiyacının artması sonucunda meydana gelir. İkincisi ise devlet veya özel sektör tarafından yapılan yatırımlara bağlı olarak ortaya çıkan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır (İçöz, 2005:283).

Özellikle bir sektörün ekonomiye etkisi incelenirken istihdama olan etkisine bakılır. Emek yoğun sektörlerden biri olan Turizm sektörü ekonomide istihdama önemli katkıda bulunmaktadır. İstihdama dolaylı veya dolaysız etkisi sebebiyle turizm sektörü gelişmekte olan ülkelerin yakından ilgilendiği bir sektördür (Zengin, 2010: 113-114). Teknolojinin ilerlemesiyle birçok sektör istihdam azaltarak maliyet kısma yoluna gitmiş ve bu durum hükümetleri yeni istihdam alanları oluşturma yoluna itmiştir. Turizm sektöründe her ne kadar büyük tesisler ve teknolojik yatırımlar yapılsa da hizmetin temel unsuru yine “insandır”. Bu sebepten turizm sektörü istihdamın oluşturmada hükümetlerin vazgeçilmezidir (Ünlüönen ve Şahin, 2011: 22). Lokomotif sektör olarak turizm diğer sektörlerin de gelişmesinde büyük katkıya sahiptir. Ancak turizm sektörünün meydana getirdiği istihdamın tam olarak verimli şekilde kullanılamamasının nedeni çalışanların ya az eğitilmiş ya da hiç eğitim almamış olmalarıdır. Bu durum turizm sektörünün gelişiminde bir engel olarak öne çıkmaktadır (Tutar vd., 2013: 25). Daha öncede söylenildiği gibi turizm sektörü diğer sektörlerle göre hizmet ağırlıklı bir sektör olması ve ekonomide sadece istihdam değil birçok alanda katkıları sebebiyle her konuda yatırımın daha fazla artması gereken bir sektör olarak öne çıkmaktadır. 2008 krizinden sonra ülkemiz gibi gelişmekte olan birçok ülkede işsizliğin enflasyondan daha fazla mücadele edilmesi gereken bir konu olduğu kabul edilmiştir (Yıldız, 2011: 69). Paksoy vd. (2018: 47-48) ulusal veya küresel yaşanan ekonomik ve siyasi şoklar, istihdam üzerinde turizm sektörünün çok fazla bir etkisi olmadığı sonucuna varmışlardır. Bu durumun nedeninin ise yaşanan şokların sonrasında turizme olan talebin tekrar artarak eski haline gelmesi ve sektörel bir yıkıma yol açmaması olarak göstermişlerdir. Cukier-Snow ve Wall (1993:201) istihdamın sadece ekonomik bir olgu

olmadığını ifade etmişlerdir. Turizmin sosyo-ekonomik etkilerinin fazla olmasının yanı sıra sektörde çok fazlaca bulunan kayıt dışı istihdam, kültürel etkiler ve cinsiyet etkenli etkileri nedeni ile ekonomiye ve özellikle istihdama daha fazla zarar verebildiğini ifade etmişlerdir.

2.5.7. Enflasyon ve Turizm

Turizm her ne kadar gelir getirici ve ekonomiye birçok alanda canlandırıcı özelliğe sahip olsa da enflasyon meydana getirme gibi bir özelliğe de sahiptir. Özellikle yabancı turistlerin sezon açılmasıyla birlikte geldikleri bölgelerde yerel halka göre mal ve hizmetleri daha yüksek fiyattan satın almayı kabullenmeleri sebebiyle talep enflasyonu yükselmesine neden olurlar. Örnek olarak; daha yüksek fiyata kabullenilen fiyatlar nedeniyle bölgesel olarak ev ve kira fiyatlarında artışlar meydana gelecektir. Bu durumda turizm bölgesel olsa dahi bir enflasyon baskısı meydana getirecektir (İçöz ve Kozak, 2002: 225).

Bilindiği üzere enflasyonun meydana gelmesinin iki sebebi vardır. Bunlar ya ülkede ücretlerin fazla olması, tarım ürünlerinin pahalı olması, genel olarak devlet tarafından fiyatların yüksek tutulması, kredi fazlalığı gibi nedenlerden ya da döviz azlığı, arz edilen ürün azlığı, iklim koşulları, hammadde azlığı gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Turizm sektörü ise bu sebeplerden en çok etkilenen sektörlerin başında gelmektedir. Turizm sektörünün en çok etkilendiği enflasyon çeşitleri ise “Talep ve Maliyet” enflasyonlarıdır. Talep enflasyonu mal ve hizmet arzında meydana gelen artışın talepte meydana gelen artışa ayak uyduramaması durumunda ortaya çıkan enflasyondur. Maliyet enflasyonu ise emtia fiyatları ve doğal afetler sonrası maliyetlerin artması sonucu ortaya çıkan enflasyon çeşididir. Maliyet enflasyonunda toplam arzda azalma meydana gelir ve bunun sonucunda da fiyatlar genel seviyesinde artış meydana gelmektedir (TCMB (08.01.2022)). Toplam talep fiyat artışlarını esas aldığımız zaman Turizm sektöründe yaşanan fiyat artışları diğer sektörlerle göre daha fazla göze çarpmaktadır. Her sezon daha fazla fiyat artışı yapılması sebebiyle ülkeler ciddi bir enflasyon yanında talep kaybı da yaşamaktadırlar (İçöz, 1991: 20-21). Enflasyon ve turizmden elde edilen gelirler arasında iki yönlü bir ilişki söz konusudur. Özellikle

talebi etkileyen en büyük etken fiyattır. Fiyatta yaşanan değişimler turist sayısını ve buna bağlı olarak turizm gelirlerini etkilemektedir. Enflasyonla turizm gelirleri arasında uzun vadeli ve negatif bir ilişki söz konusudur (Yıldırım vd., 2017: 79-80). Turizm sektöründe yaşanabilecek herhangi bir gelişme hem kısa hem de uzun vadede enflasyonu tetikleyebilmektedir (Shaari vd.,2017: 5). İçöz (1991) turizm ve enflasyon arasında ilişkiye bakıldığında fiyat hareketlerinin diğer sektörlerle göre turizm sektörüne daha fazla yansıdığı sonucuna varmıştır. Yıldırım vd. (2017) ve Wu ve Li (2012) yaptıkları çalışmada Enflasyon ve Turizm arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ve enflasyonun turizmi negatif yönde etkilediği, ancak kısa dönemde iki değişken arasında herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna varmışlardır. Kayış ve Aygün (2016) yatıkları çalışmada Enflasyon ve Turizm arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olamadığı sonucuna varmıştır.

2.6. Yeni Koronavirüs Hastalığı (COVID-19)

Yeni Koronavirüs hastalığı (Covid-19) ilk olarak 31 Aralık 2019 tarihinde Çin'in Wuhan kentinde 13 hastada aşırı derecede nefes darlığı, ateş ve öksürük görülmesi ve 4 Ocak tarihinde 44 olarak saptanan vakalar sonrasında yapılan araştırmalar sonucu 13 Ocak 2020 tarihinde deniz ürünleri ve hayvan pazarından satılan yarasalardan insanlara bulaştığı tespit edilen yeni tip bir virüs olduğu anlaşılmıştır (sağlık.gov.tr internet sitesi (21.11.2021); DSÖ (21.11.2021)). İlk önce Wuhan da başlayan ve Hubei eyaletindeki bütün şehirlere yayıldıktan sonra ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin tümünde görülmeye başlayan virüs, ilk olarak Çin dışında 13 ocakta Tayland'da 20 Ocak'ta Japonya ve Kore' de görülmüştür. Asya kıtası dışında ilk olarak 23 Ocak'ta ABD'de ve 25 Ocak'ta ise Avrupa Fransa'da ilk vaklar tespit edilmiştir (DSÖ (21.11.2021); (DSÖ (21.11.2021)). 11 Mart 2020 tarihi itibariyle 114 ülkede görülmüş 118.000 vakaya ulaşmış ve 4291 kişi hayatını kaybetmesiyle birlikte Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) salgını artık bir Pandemi olarak nitelendirmeye başlamıştır (DSÖ (21.11.2021)) Ülkemizde de ilk vaka bu tarihte tespit edilmiştir (sağlık.gov.tr internet sitesi (21.11.2021)).

Coronavirüse (Covid-19) karşı henüz bir aşı bulunamamış olması ve virüsün yayılım hızı dikkate alınarak birçok önlem ve tavsiye uygulama ile insanlar virüsten uzak tutulmaya çalışıldı. Virüsten korunmak için öncelikle insanlar arasında sosyal mesafenin (1 veya 1,5 metre) korunması, ellerin en az 20 saniye yıkanması, ellerle göz ve ağız bölgesine çok fazla temasta bulunulmaması, öksürürken veya hapşırırken kol içinin kullanılmasına özen gösterilmesi, maske kullanılması, gerekli yerlerde dezenfektan kullanımı, hasta olan kişilerin kalabalık ortama girmemesi gibi bireysel tavsiyelerde bulunulmuştur (sağlık.gov.tr internet sitesi (23.11.2021)). Bu tavsiyeler dışında Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) önerileri sonrası devletler uygulanması zorunlu kurallar getirmişlerdir. Bunlar örnek olarak maske takma zorunluluğu, enfekte olan veya temaslı olan kişilerin 14 gün kendileri izole etmeleri, bölgesel veya ülke olarak sokağa çıkma yasakları, uluslararası veya şehirler arası uçuş ve seyahat kısıtlar ve yasaklar, özellikle uluslararası yapılan seyahatler sonrası 14 gün izolasyon, eğitim ve öğretime ara verilmesi ve uzaktan eğitim yapılması, topluca yapılan ibadet, kutlama vb. aktivitelerin yasaklanması gibi şartlarıdır (Anadolu Ajansı (23.11.2021)).

Hastalıktan en çok etkilenen kişiler 60 yaş üzeri bireyler, kronik rahatsızlığa sahip olanlar (kanser, kalp, şeker, tansiyon vb.) ve sağlık çalışanları olarak tespit edilmiştir (sağlık.gov.tr internet sitesi (23.11.2021)).

Pandemide 2021 yılının kasım ayına geldiğimizde Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından yapılan açıklamada 14 Kasım itibarıyla dünya genelinde 3,3 milyondan fazla yeni vaka tespit edilerek bir önceki haftaya göre %6 artış olduğu ifade edilmiştir. Amerika, Avrupa ve pasifik bölgelerinde artış gözlenirken diğer bölgelerde sabit veya azalan değerler olduğunu ifade etmiştir. Avrupa'da Covid-19 kaynaklı ölümlerde %5 artış olduğu diğer bölgelerde ise sabit veya azalan değerler olduğu ifade edilmiştir. Küresel olarak bakıldığı zaman ise 252 milyondan fazla doğrulanmış vaka ve 5 milyondan fazla ölüm bildirildiği ifade edilmiştir. Türkiye'de ise 26 Kasım 2021 itibarıyla 8,3 milyon vaka ve 73.127 Covid-19 kaynaklı ölüm gerçekleştiği bildirilmiştir (DSÖ (27.11.2021); Sağlık.gov.tr internet sitesi (27.11.2021)).

26 Kasım 2021 tarihinde yayınlanan verilere göre dünya nüfusunun %53,9'unun en az bir doz aşı olduğu görülmektedir. Ayrıca bugüne kadar 7,85 milyar doz aşı uygulandığı ve her gün 29,4 milyon doz aşı uygulandığı görülmektedir. Düşük gelirli ülkelerde ise insanların yalnızca %5,6'sının en az 1 doz aşı aldığı görülmektedir. Türkiye'de bugüne kadar 120 milyon dozdan fazla aşı yapıldığı 1. doz aşısı alanların 56 milyondan fazla, 2. doz aşısı alanların 50 milyondan fazla olduğu görülmektedir. 3. doz (hatırlatma) aşı olanların sayısı ise 12 milyonu geçmiş bulunmaktadır (Our World in Data internet sitesi (27.11.2021); Sağlık.gov.tr internet sitesi (27.11.2021)).

2.6.1. Dünya Ekonomisine Etkisi

Geçmişten günümüze dünya çapında yaşanan birçok salgın olmuştur. Yapılan araştırmalar yaşanan salgınların pandemiye dönüşmesinde en büyük aracının savaşlar olduğunu göstermektedir (Humphries, 2014: 56-74). Ancak küreselleşmenin bir sonucu olarak birbirine bağlı olan yaygın bir üretim ve tüketim ağı olması, Çin'de ortaya çıkan bir virüsün salgına dönüşerek tüm dünyaya bir anda yayılmasına olanak tanımıştır (Eroğlu, 2020: 213). Covid- 19 salgınının yayılmasını önlemek amacıyla ülkeler pek çok önlem almak zorunda kalmıştır. Devlet otoriteleri hizmet sektörü ve birçok sektörde faaliyetlerini durdurma kararı almış ve bu durum uluslararası ticaretin çok büyük bir oranda durmasına sebep olmuştur. Ayrıca seyahat kısıtlamaları getirilmiş, idari ve hukuki faaliyetler gibi birçok faaliyet durdurulmuş, online eğitime geçilmiş ve birçok sektör evden çalışma sistemine geçmiştir (Arslan ve Bayar, 2020: 91-92). Salgının bir pandemiye dönüşmesi dünyada bütün ülkeler içe kapanmak zorunda bırakmıştır. Ekonomiler küresel sistemin ve bağımlılığın etkisiyle ciddi anlamda küçülmeler yaşamıştır. Buna bağlı olarak ekonomilerde yaşanan kriz nedeniyle birçok küçük ve orta ölçekli işletmenin kapanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde İşsizlik en yüksek seviyeler ulaşmıştır. Gelişmiş ülkeler dahi pandeminin ne zaman biteceğinin belirsizliği nedeniyle destekleme politikalarının verdiği ağırlıktan dolayı ekonomik olarak büyük yıkımlara uğramıştır (Kayabaşı, 2020:23).

2019 yılının sonunda başlayan covid -19 salgını 2021 yılının ilk çeyreğinde de etkisini sürdürmüş yeni covid varyantları yeni bir risk ortamı oluşturmaya devam etmiştir. 2020 yılında yaşanan küresel daralma %3,3 seviyesinde gerçekleşerek tahmin

edilenden daha düşük bir oranda meydana gelmiştir. 2020 yılının ikinci yarısında genişlemeci para politikaları ve destek paketleriyle hem ülke hem de uluslararası ekonomi bir nebze olsa nefes almıştır. ABD ve Japonya'nın oldukça büyük destek paketleri açıklaması ve AB'nin ise sosyal yardımların yanı sıra dijitalleşme ve çevre ile ilgili çıkardığı AB fonları dünyaya olumlu etkilere sebep olmuştur. Gelişmekte olan ülkelerin destek paketlerinin ise sınırlı olduğu görülmektedir (SBB, 2021: 2-12).

Dünya genelinde en çok yara alan sektör ise birçok kısıtlayıcı önlemden dolayı hizmet sektörü olmuştur. 2021 yılının ilk çeyreğinde ülkelerde yapılan yetersiz aşılama çalışmaları nedeniyle dünya ekonomisi hızlı bir toparlanmaya girememiştir. Yine de hızlı bir şekilde devam eden aşılama çalışmalarının sonucunda dünya ekonomisi 2020 yılının çeyreğine göre %3,1 büyümeyi başarmıştır. Dünya ekonomisinde yaşanan bu gelişmenin en büyük sebebi ise Çin'in pandemi sürecindeki başarısından kaynaklanmaktadır. Aldığı hızlı tedbirler ve Aşılama konusundaki kararlılığı nedeniyle Çin yılın ilk çeyreğinde %18,3 büyüme kaydetmiş ve bu büyüme oranının dünya ekonomisine 3,4 puan katkı sağladığı tahmin edilmektedir. Çin'in bu etkisi çıkarıldıktan sonra küresel ekonominin %0,3 daraldığı tahmin edilmektedir. ABD, Fransa, Kanada, Güney Kore ve Singapur, Almanya, Japonya gibi ülkeler genel olarak %0,6 daralama yaşadıkları görülmektedir. İngiltere, Almanya, Japonya bir önceki döneme göre daralma yaşarken diğer gelişmiş ülkelerin ekonomilerin de büyüme gözlenmiştir. Gelişmekte olan ülkeler ise Çin'in yaşadığı olumlu havadan etkilenecek ilk çeyrekte %9,5 lik büyüme kaydettikleri tahmin edilmektedir. Çin'in bu gelişmeye katkısının %9,3 olduğu ve gelişmekte olan ülkelerin ise %0,2 büyüdüğü tahmin edilmektedir. 2020 yılında Dünya ticaretinde %7,5 daralma yaşanmış Dünya Ticaret Örgütü verilerine göre tekrar %8'lik bir artış öngörülmektedir. İşgücü piyasasına bakıldığında ise küresel ekonomideki toparlanma sinyallerine rağmen pandemi öncesi döneme göre daha büyük bir işsizlik olduğu görülmektedir. Genel olarak Emtia fiyatlarına baktığımız zaman ise 2020 yılının ikinci yarısında meydana gelen talep artışı 2021 yılında da etkisini devam ettirmiş ve bir artış meydana getirmiştir (SBB, 2021: 2-12).

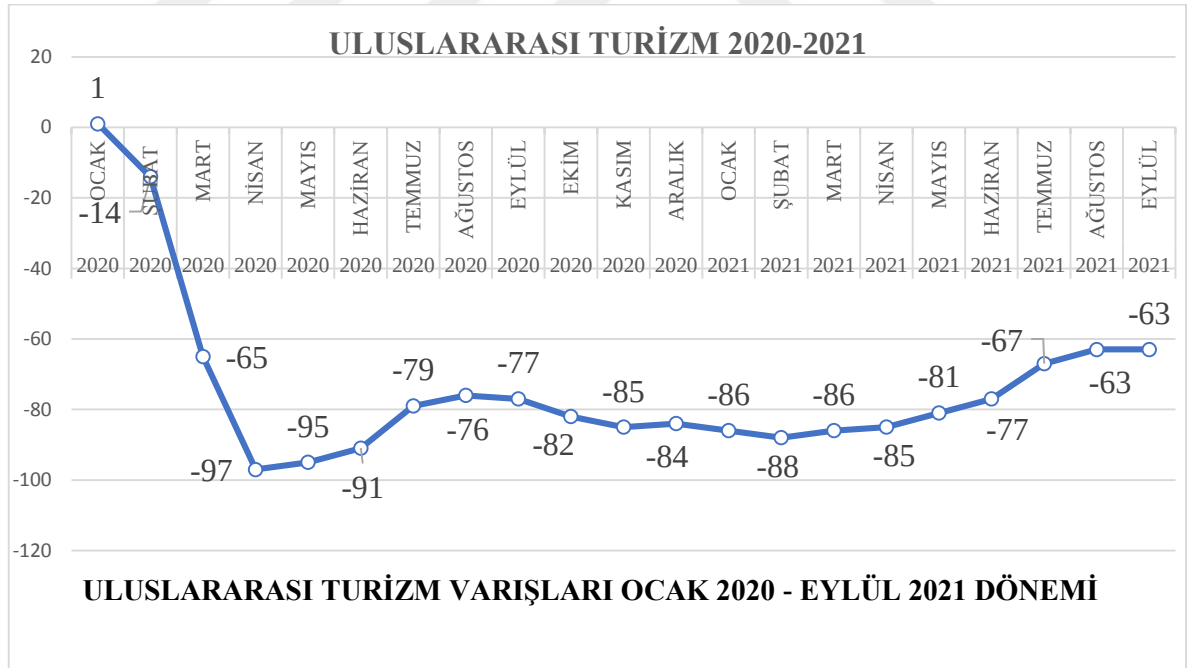
Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından yapılan çalışma sonucu 2021-2022 yılından büyüme trendinin yukarı yönlü olduğu, ancak yapılan aşılama çalışmalarının yavaşlığı ve yeni varyantların ortaya çıkma ihtimali sebebiyle insan ölümlerinin artması

olasılığının daha büyük kapanmalara, işgücü ve gelir kayıplarına sebep olabileceğini ifade etmiştir. Bu sebepten dolayı 2022 yılında daralmanın olabileceğini ifade etmiştir (SBB, 2021: 5).

2.6.2. Dünya Turizmine etkisi

Covid-19 salgınıyla birlikte 2020 yılında dünyada birçok sektör derin yaralar almıştır. Ancak en ağır darbeyi alan sektörlerin başında Hizmet Sektörü gelmektedir. Dünya Sağlık Örgütü ve bilim insanlarının tavsiyeleriyle her ülke virüs yayılımını önleme amaçlı çeşitli kısıtlamalar ve tedbirlerle kendi önlemini almıştır. Covid-19 nedeniyle yapılan kısıtlamaların temelini sosyal izolasyona dayanması birçok sektörün yanında en fazla Turizm Sektörünün ağır yaralar almasına neden olmuştur. Dünya genelinde çok sayıda işyeri ve çalışan bu yüzden büyük mağduriyet yaşamıştır (Atay,2020: 168).

Şekil 2: OCAK 2020- EYLÜL 2021 Uluslararası Turizm Varışları

Kaynak 2: Dünya Turizm Örgütü (DTÖ)

DTÖ 2020 yılını turizm tarihinde yaşanan en kötü yıl olarak nitelendirmiş ve kısıtlamalar sonucu meydana gelen talep azalması nedeniyle 2020 yılının ilk on ayında dünya turizminin %72 düştüğünü ifade etmiştir. 2019 yılının Ocak-Ekim ayı dönemine göre dünya genelinde turist sayısı 900 milyon civarında düşmüş ve bu durum 935 milyar ABD doları zarara neden olmuştur. 2009 krizinin 10 katı daha fazla zarara neden olmuştur. Turizm talebinde yaşanan bu düşüş sonrası 2020 yılında dünya GSYİH'nda 2 trilyon dolarlık bir zarar beklenmektedir (DTÖ (29.11.2021)). 2021 yılına baktığımız zaman aşılama çalışmaları ve tedbir esnemelerine rağmen her beş destinasyondan birinde ya kısmen ya da tamamen kapama olduğu görülmektedir. Destinasyonların %98'inde tamamen kısıtlamanın mevcut olduğu görülmektedir. 2021 yılında 46 destinasyon yani dünya genelinde yer alan destinasyonların %21'i tamamen kapalı durumda kalmıştır. 55 destinasyon (dünya genelindeki destinasyonların %25) kısmen kapama yapmış, 112 (dünya genelindeki destinasyonların %52'si) destinasyon ise PCR veya antikor testi istemektedir. 85 destinasyon (dünya genelindeki destinasyonların %39'u) tam aşıllara prosedürleri hafifletirken, 20 destinasyon ise (dünya çapındaki tüm destinasyonların %9'u) aşılardan tam olmasını istemektedir. Ayrıca "Kolombiya, Kosta Rika, Dominik Cumhuriyeti ve Meksika" ise tüm kısıtlamaları tamamen kaldırmıştır. Bölgesel kısıtlamalara baktığımız zaman Asya-Pasifik bölgesinin %65'i, Avrupanın %7'si, Amerika'nın %10'u, Afrika'nın %9'u ve Orta Doğunun %15'inin Tamamen kapalı olduğu görülmektedir (DTÖ (29.11.2021)).

2021 yılında tedbir kararlarına rağmen küresel turizm hızlı bir şekilde kendini toparlamaya başlamış ancak yeni varyantlar ortaya çıkması ve salgının seyrinin tekrar değişmesi endişesi devam etmektedir. Buna rağmen 2021'in 3. Çeyreğinde küresel turizmin 2020 yılına göre %58 arttığı ancak 2019 yılının Temmuz-Eylül dönemine göre %64 aşağıda seyrettiği görülmektedir. Ocak-Eylül 2021 döneminde dünya turizmi 2020 yılının aynı dönemine göre %20 düşüş gösterdiği görülmektedir. 2021 yılının 3. çeyreğinde Bazı Karayip Adaları, güney Asya, güneydeki birkaç destinasyon, Akdeniz'e kıyısı olan çoğu Avrupa ülkesinde turizm sektörü en iyi performansını sergilemiş ve hatta Pandemi öncesi dönemden daha yukarı seviyelere çıktığı zamanlar olmuştur. Elde edilen gelire baktığımız zaman ise Meksika'nın 2019'un aynı dönemiyle hemen hemen aynı kazançları elde ettiğini, Türkiye'nin %20, Fransa'nın %27,

Almanya'nın %37 kazanç kaybı yaşadığı görülmektedir. 2020 yılında yaşanan kapanmaların etkisi ve bu dönemde insanların çoğu tarafından yapılan birikimler turizmde bir talep artışına neden olduğu görülmektedir. Her ne kadar önceki dönemler kadar ekonomileri doyurmasa da 2020 yılında yaşanan çöküşü bir nebze de olsa hafiflettiği görülmektedir. 2019 yılında ortalama harcama 1000 ABD Doları iken, 2020 yılında pandeminin etkisiyle yavaş yavaş artmaya başlamış ve 1300 ABD doları seviyesine ulaşmıştır. 2021 yılında ise 1500 ABD doları seviyesine ulaşması ve hatta uzun süreli konaklamalarda ve seyahatlerde daha yüksek fiyatları bulması beklenmektedir (DTÖ (30.11.2021))

2.6.3. Türkiye Ekonomisine Etkisi

Covid-19 salgını 2020 yılında bütün ülkelerde ağır etkilerini göstermiş, küresel ve ulusal çapta ekonomik bir yıkıma yol açmıştır. Worldbank'dan elde edilen verilere göre Türkiye 2000 yılından bu yana sosyo-ekonomik kalkınma, istihdam ve gelir seviyesindeki artışın etkisiyle yakaladığı ivmeyle üst-orta gelirli ülkeler seviyesine ulaşmış, ancak ulusal ve küresel anlamda yaşanan olumsuzluklar nedeniyle yakaladığı başarı tehlikeye girmeye başlamıştır. Özellikle Covid-19'un etkisiyle yakalanan başarı tam tersine yerini 2020 yılında sosyo-ekonomik bir darboğaza bırakmaya başlamıştır (Dünya Bankası (04.12.2021)).

Bütün ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de pandeminin etkisini atlatabilmek amacıyla diğer merkez bankalarının yaptığı gibi emisyon hacmini arttırarak bilanço genişlemesi yoluna gitmiş ve birçok ülkede yaşandığı gibi Türkiye'de yüksek enflasyon ve döviz kuru çıkmazının içine girmek zorunda kalmıştır. Uygulanan bu politika dolarizasyon sorununu da peşinden getirdi. TL'deki değer kaybı ve yüksek enflasyon sonrası 2013 yılında döviz mevduatların toplam mevduatlar (dolarizasyon) içindeki payı %25 iken 2020 yılına geldiğimizde %55 oranında oluğu görülmektedir. Bütün bu olumsuz havaya rağmen global ekonomi %3,5 daralırken Türkiye %1,8 büyümeye oranıyla 2020 yılını bitirmeyi başarmıştır (TÜSİAD, 2021: 5-6).

Türkiye ekonomisi 2018 yılında yaşanan küresel durgunluk ve ulusal anlamda yaşanan siyasi ve ekonomik çekişmeler sonucu yaşadığı döviz krizi sonrası 2019 yılına % -3 küçülerek girmiş ve ancak 2019 yılının ilk çeyreğinde meydana gelen %0,9'luk büyümeyle bir nebze durumu toparlamış olsa da bu durum orta vadeli planlarda büyük aksamalara yol açmıştır. Kişi başına milli gelir 2017 yılında 10.616 Dolar iken 2019 yılında 9.127 Dolara gerilemiştir. 2018'de 200 milyar dolar değer kaybı yaşayan Türkiye ekonomisi 2019 yılına % 6'lık bir büyüme oranıyla girmişse de 2019'un son çeyreğinde meydana çıkan Pandemi ekonomiyi tekrar ciddi bir risk altına sokmuştur (Adıgüzel,2020: 217).

2021 yılının son aylarına gelindiğinde zaman ilk 3 çeyrekte Türkiye'nin %7,4 büyüme gerçekleştirdiği görülmektedir. Tarım sektörü %5,9 daralırken, sanayi sektörü %10 ve hizmet sektörü de %12,5 büyüme gerçekleştirmiştir. Toplam sabit sermaye yatırımları %2,4 düşerken, özel tüketimin %9,1, kamu harcamalarının ise %9,6 arttığı görülmektedir. İnşaat yatırımları %9,6 azalırken, makine teçhizat yatırımları %17,5 artış göstermiştir. Özel tüketim %5,4, kamu harcamaları %1,2 büyümeye bu dönemde katkı sağlamıştır (SBB (04.12.2021)). 10 Kasım 2021 açıklanan verilere göre Eylül ayı itibariyle işsizlik oranı %11,1 olarak tespit edilmiştir. Mevsimsel etkilerden arındırılmış olarak ise %11,5 olarak yansımaktadır (SBB (04.12.2021)). 2021 yılını ekim ayı itibariyle yıllık enflasyon oranı %19,89 olarak gerçekleşmiştir (SBB (04.12.2021)). Cari denge değerlerine baktığımız zaman ise Eylül ayı itibariyle ihracat 20,8 milyar dolar, ithalat ise 23,3 milyar dolar olarak gerçekleşmiş ve dış ticaret açığı 2,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ağustos ayı itibariyle 12 aylık cari işlemler açığının 23 milyar dolar seviyesinde olduğu görülmektedir. Ağustos ayı itibariyle portföy yatırımları 1,339 milyon dolar ve net sermaye girişi 7,271 milyon dolar seviyesinde iken 319 milyon dolar doğrudan yabancı kaynak yatırımlı net sermaye çıkışı gerçekleşmiştir (SBB (04.12.2021)).

2021 yılında global ekonominin seyrini belirleyecek olan temel 3 durum bulunmaktadır (TÜSİAD, 2021:11);

- Aşıya erişimin kolaylığı, aşılama ve bağışıklık, yeni varyantlar
- Yaşana bilecek yeni sıkıntılara karşı uygulanacak olan mali ve parasal destekler
- Enflasyon oranındaki değişimler ve emtia fiyatlarında yaşanacak değişimler

2.6.4. Türk Turizmine Etkisi

Turizm Türkiye gibi birçok geri kalmış ve gelişmekte olan ülke için lokomotif sektör olarak ülkelerin göz bebeği konumundadır. Cari açığa, istihdam ve diğer sektörlerle sağladığı faydalar dikkate alındığı zaman önemi daha fazla anlaşılmaktadır. Turizm sektörünün bir ülke için ne anlama geldiğini incelemek için Amerika’da yapılan bir araştırmada bir günde gelen fazladan 100 turistin bir gece konaklamasıyla birlikte yıllık 47 yeni iş imkânı, 6 yeni tesis ve 45 çocuğun eğitim alabilmesine olanak sağlayacak vergi gelirinin elde edileceği ve bir yılda ülkedeki iş hacmini milyonlarca dolar artıracığı saptanmıştır (Bahar vd.,2020: 162). Türkiye içinde büyük önem arz eden turizm sektörü 1980-2000 yılları arasında 31,4 milyar dolar yatırım yapılarak canlılık kazandırılmış ve Türkiye’nin ekonomik kalkınmasında önemli bir yere sahip olmuştur (Bilgiçli ve Altınkaynak,2016: 560). Turistik faaliyetlerin insanlar için zorunlu bir ihtiyaç olmamasının yanında savaş, terör, salgın hastalık, doğal afetler ve ekonomik krizlerden çok hızlı bir şekilde etkilenmesi, özellikle gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin turizm sektörleri ve ekonomilerine büyük zararlar vermesine sebep olmaktadır. Özellikle son yıllarda yaşanan salgın hastalık, doğal afetler, terör olayları, darbe kalkışmaları ve siyasi çekişmelerin ulusal ve global turizm üzerindeki etkisinin büyük olduğu görülmektedir (Gümüş ve Hacıevliyagil,2020:76; Bahar ve İlal, 2020:126). Türkiye’de 1980 yılından bu yana yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen Türk Turizm Endüstrisinin diğer pek çok ülke ve endüstriden çok daha dayanıklı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir (Çetin ve Göktepe, 2020: 92).

Türkiye salgına önlem amacıyla 21 Mart itibariyle toplamda 68 ülkeye uçuş yasağı getirilmesi, Yunanistan ve Bulgaristan demir yolu ulaşımının geçici olarak durdurulması ve bu şekilde kademeli olarak yapılan önlem amaçlı tedbirlere rağmen 11 Mart 2020 tarihinde Sağlık Bakanlığı Tarafından gece yarısından sonra bir açıklama yapılacağı duyurulmuş ve Sağlık Bakanı Fahrettin KOCA tarafından ilk vakanın Türkiye’de görüldüğü açıklanmıştır. (Sağlık.gov.tr İnternet Sitesi (05.12.2021)). Türkiye’de ortaya çıkan vaka sonrası alınan birçok tedbir sonucu 2020 yılında elde edilen Turizm geliri bir önceki yıla göre %65 kayıpla 12,1 milyar dolara, uçuş ve seyahat yasaklarının etkisiyle de gelen ziyaretçi sayısı %69 azalışla 15,8 milyona

gerilemiştir. 2020 yılında Türkiye’yi en çok ziyaret eden yabancı turist bir önceki yıla göre %69,7 azalışla Rusya olmuştur. Rusya’yı 1,2 milyon ziyaretçi ile Bulgaristan, 1,1 milyon ziyaretçi ile Almanya, 821 bin ile İngiltere ve 326 bin ziyaretçi ile İran takip etmiştir (EY, 2021:3).

Türk Turizm Sektörü dünya sıralamasında turist sayısında 6. ve turizm gelirinde 14. sırada iken küresel çapta yaşanan pandemiyle birlikte 2020 yılında turizm sektöründen elde edilen gelirin ekonomiye katkısı neredeyse sıfıra yakın bir düzeyde gerçekleşmiştir. Turizm Sektörü %0,3’le bugüne kadar görülen en düşük değerle ekonomiye katkı sağlamıştır. 2020 yılının ilk çeyreğinden itibaren 2021 yılına kadar turizm gelirlerinde yaşanan kayıp 22 milyar doları aşmıştır. 2021 yılının ilk çeyreğinde ise 2020 yılının ilk çeyreğine göre %40’lık kayıpla 2,5 milyar dolar gelir elde edilmiştir. 2019 yılında 51,9 milyon ziyaretçiyle tarihi rekor kıran Türkiye 2020 yılında ise 15,8 milyon turist ağırlamıştır. Bu rakamın %35’lik bölümü pandeminin tamamen yayılmadığı ve yasakların ağırlaştırılmadığı ilk çeyrekte meydana gelmiştir. 2021 yılının ilk çeyreğinde gelen ziyaretçi sayısı 2020 yılını %54 üstünde, 2019 yılının ise %60 altında bir değer olarak gerçekleşmiştir (KPMG internet sitesi (05.12.2021)).

Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK) verilerine göre 2021 yılının 3. çeyreğinde (Temmuz, Ağustos, Eylül) turizm geliri bir önceki yılın aynı dönemine göre %181,8 artarak 11 milyar 395 milyon 117 bin dolara yükselmiştir. Gelirin %78’i yabancı turistlerden ve %22’si yurt dışı ikametli vatandaşlarımızdan elde edilmiştir. Elde edilen gelirin 9 milyar 63 milyon 42 bin dolarlık kısmı kişisel harcamalar ve geri kalan 2 milyar 332 milyon 75 bin dolarlık kısmı ise paket tur harcamaları olarak yansımıştır. Gecelik ortalama harcama miktarı ise 74 dolar olarak yansımıştır. Yabancı turistlerin ortalama harcaması 78 dolar ve yurt dışında yaşayan vatandaşlarımızın gecelik ortalama harcaması 61 dolar olarak yansımıştır. Gelen ziyaretçi sayısı bir önceki yılın aynı dönemine göre %143,4 artarak 13 milyon 640 bin 672 kişi olmuştur. Kişi sayısının %84’ü yani 11 milyon 457 bin 951 kişilik kısmı yabancı turistler ve geri kalan 2 milyon 182 bin 721 kişilik kısmı ise yurt dışında ikamet eden vatandaşlarımızdan oluşmaktadır. Yurt dışını ziyaret eden vatandaşlarımızın oluşturduğu turizm gideri ise bir önceki döneme göre %363,5 artarak 584 milyon 379 bin dolar olmuştur. Yurt dışını ziyaret

eden vatandaş sayısı ise %329,6 artarak 873 bin kişi olmuş ve kişi başı ortalama harcamaları 669 dolar olarak gerçekleşmiştir (TUIK (05.12.2021))

3. DATA VE METADOLOJİ

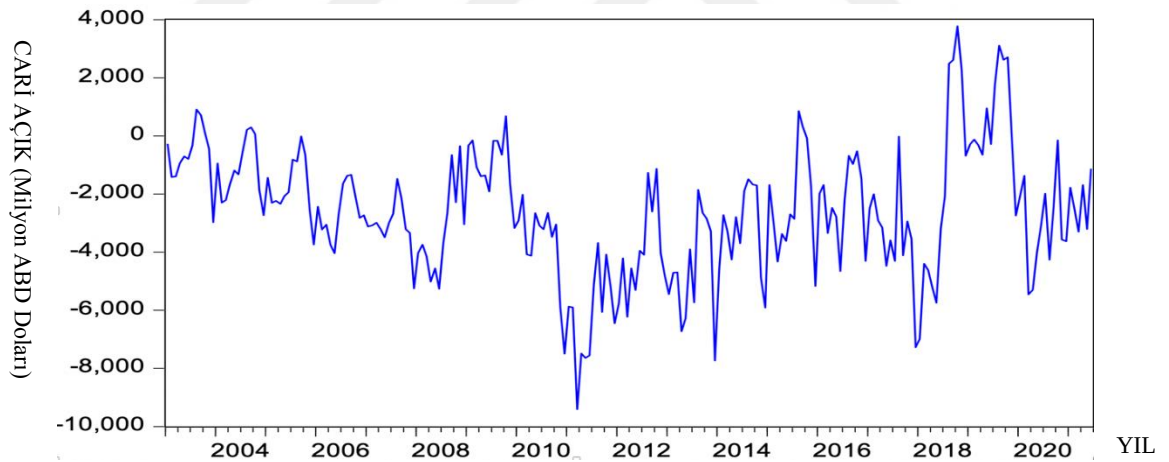
Yapılan araştırma, gözlem ve literatür taraması neticesinde Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin en büyük gelir kaynağının Turizm Geliri olduğu teyit edilmiştir. Buna karşılık siyasal ve ekonomik açıdan dalgalanmaların yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelere Döviz Kuru ve Cari Açık en büyük sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Turizm geliri, Cari Açık kapatıcı ve Döviz getirici etkisinden dolayı gelişmekte olan diğer ülkeler gibi ülkemiz Türkiye içinde büyük önem arz etmektedir. Bu üç değişken bu özelliklerinden dolayı seçilmiş ve bu değişkenlerden oluşan modeller kurulmuştur.

Bu çalışmada değişkenler 2003:01-2021:06 dönemleri arasında Türkiye’de aylık Cari Açık, Döviz Kuru (USD-Amerikan Doları) ve Turizm Geliri olarak ele alınmıştır. Ayrıca hem birbirleriyle olan ilişkileri hem de döviz kuru ve cari açıkta meydana gelen değişimin Turizm Sektörü üzerinde kısa ve uzun dönemde nasıl bir etkiye sahip olduğu birim kök ve nedensellik testleri ile analiz edilmiştir. Analiz dönemleri olarak 2003:01-2021:06 dönemlerinin seçilmesindeki nedenler sırasıyla; 2001 krizinin etkilerinin atlatılması amacıyla 15 Nisan 2001’de ilan edilen “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”, 2002 yılında ilan edilen ve uygulanmaya başlanan enflasyon hedeflemesi rejimi ve 3 Kasım 2002 seçimleri sonrası ülkede uzun bir aradan sonra başlayan tek partili iktidar döneminin başlamasıyla birlikte ekonominin istikrarlı bir yapıya kavuştuğunun düşünüldüğü 2003 yılı temel alınmıştır. Ayrıca TCMB-EVDS’den elde edilmek istenen turizm verileri aylık olarak sadece 2003:01’e dönemine kadar ulaşabilmektedir. Başlangıç dönemi seçiminde bu dönemin baz alınmasının en büyük sebebi ise böyle bir eksiklik olmasıdır. Cari Açık (CARİ), Reel Döviz Kuru (DÖVİZ), Turizm Geliri (TURİZM) arasındaki ilişkinin tespit edilebilmesi amacıyla veriler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) alınmıştır. Çalışmada Döviz Kurunu temsilen ABD doları Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE bazlı (2003=100)) verileri, Turizm Geliri (milyon dolar) cep telefonu dolaşım ve marina hizmet bedelleri hariç tutularak hesaplanmış veriler ve Cari Açık verisi ise milyon dolar olarak aktarılmıştır. Turizm Geliri verileri mevsimsellik etkilerinden arındırmak için Tramo/Seat tekniği kullanılmıştır.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

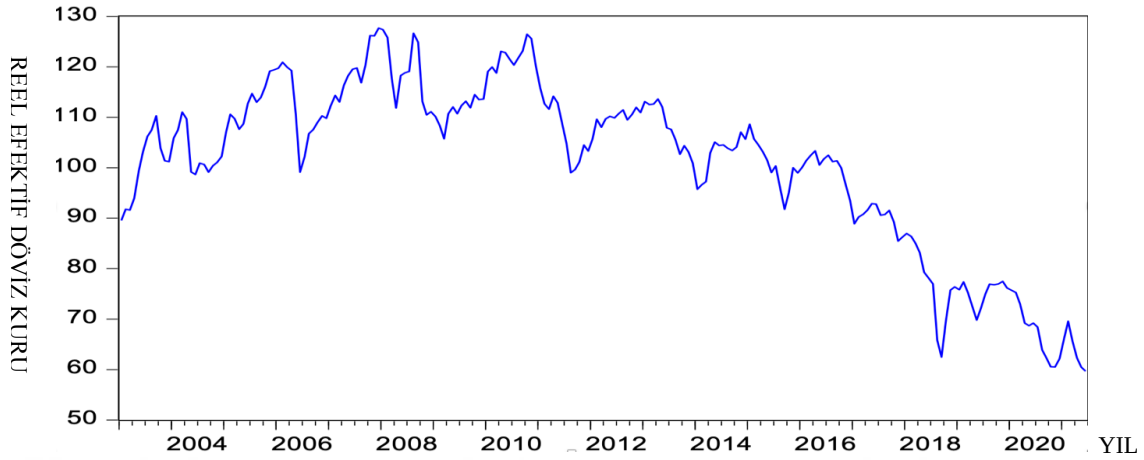
İSTATİSTİK	CARİ AÇIK	DÖVİZ KURU	TURİZM
ORTALAMA	-2.632,28	2,69	1.819,32
MEDYAN	-2.692,50	1,79	1.520,00
MAKSİMUM	3.779,00	8,60	4.560,00
MİNİMUM	-9.407,00	1,17	91,00
STANDART HATA	2.186,11	1,86	1.010,20
ÇARPIKLIK	-0,0003374	1,54132673	0,64623151
BASIKLIK	0,43796391	1,28814657	-0,680879
GÖZLEM	222	222	222
VARYANS	4779066,14	3,46147724	1020494,71

Şekil 3: Cari Açık Verilerinin Grafiksel Analizi (Milyon ABD Doları)

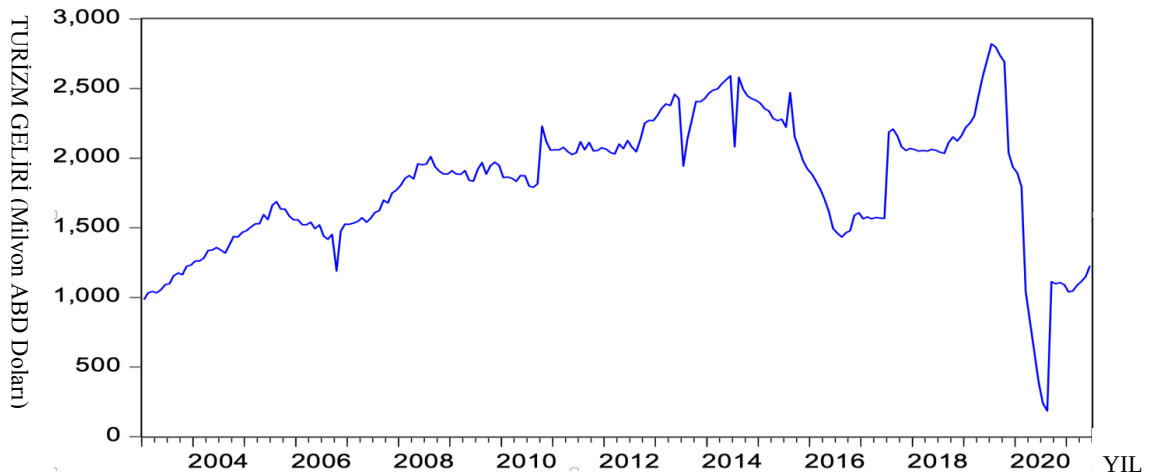
Şekil 1’de yer alan Cari Açık verileri 2003:01-2021:06 dönemini içermekte ve milyon ABD doları olarak hesaplanmaktadır. Şekilde yer alan testere yapısı mevsimsellikten arındırma işlemi sonucu aynı yapıya sahip olmaktadır. Bu yüzden mevsimsellikten arındırma işlemi yapılma ihtiyacı duyulmamıştır.

Şekil 4: Döviz Kuru Verilerinin Grafıksel Analizi (ABD Doları-Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE bazlı (2003=100)))

Şekil 2’de yer alan Döviz Kuru verileri ABD doları aylık Reel Efektif Döviz Kuru (TÜFE bazlı 2003=100) olarak ele alınmaktadır. Grafikte görüldüğü gibi testere dişlisine benzeyen bir yapı gözlenmektedir. Veriler Reel Efektif Döviz Kuru olarak incelendiği için mevsimsellikten arındırma ihtiyacı duyulmamıştır. Analize Döviz Kurunda incelenen Dolar değişkeninin düzey değerleri dikkate alınarak devam edilmiştir. 2003:01-2021:06 dönemimi içeren grafik döviz kurunda yaşanan büyük dalgalanmaların olduğunu ve sürekli yükselen bir trend içerisinde olduğunu göstermektedir

Şekil 5: Turizm Geliri Verilerinin Grafıksel Analizi (Turizm Geliri – Milyon ABD Doları)

Turizm Geliri 2003:01-2021:06 dönemleri arasında yer alan aylık Turizm Geliri verileri milyon ABD doları olarak ele alınmıştır. Grafikte dikkati çeken testere benzeri

yapı mevsimsellikten arındırma işleminin yapıldığının göstergesidir. Mevsimsellikten arındırma işlemi için Tramo/Seat tekniği kullanılmıştır. Özellikle grafikte yer alan büyük kırılma Covid-19 (Korona) döneminde pandemi sürecinin önüne geçmek adına yapılan kapanma sonucu ortaya çıkan veri kaybını göstermektedir.

Çalışmada verilerin değerlendirilmesi ve aralarındaki ilişkinin saptanması amacıyla serilerde durağanlık özelliğinin belirlenmesi için birim kök testi olarak Lee-Strazicich (2003) Minimum Lagrange Multiplier (LM) Çift Kırılmalı Yapısal Kırılma Testi, uzun dönemli denge ilişkisinin belirlenmesi için Maki (2012) Eşbütünleşme Testi ve veriler arasındaki ilişki ise Wald Granger Nedensellik Testi ile incelenmiştir.

Çalışmanın modeli kurulurken Türkiye’de Cari Açık ve Döviz Kurunda meydana gelen dalgalanmaların Türkiye’nin ekonomik ve siyasal görünümü üzerine olan etkisine bağlı olarak Turizm geliri üzerindeki değişimin hesaplanması amaçlanmaktadır. Ancak dünya da ve Türkiye’de yaşanan gelişmeler dikkate alındığı zaman 2 farklı model üzerinde çalışılma ihtiyacı hissedilmiştir. Model 1 yapı olarak Türkiye’nin ekonomik ve siyasi yapısı üzerinde herhangi ek bir etken olmadığı düşünülerek kurgulanmıştır. Model 2 ise hem Türkiye hem de Dünya ekonomisi ve siyaseti üzerine en çok etkisi olan 2008 krizi ve Covid-19 (Korona) virüsünün meydana getirdiği etkiler dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu yüzden model 2 tasarımına veri kaybının çok olduğu ve kırılma eğiliminin en çok hissedildiği dönemler bir kukla değişken olarak eklenmiştir. 2 farklı model olarak konunun ele alınması çalışmanın sonucunun doğruluğu ve literatüre katacağı katkı açısından büyük önem taşımaktadır. Kurulan modeller aşağıda verilmiştir;

Model 1;

$$TURİZM_t = \alpha_1 + \alpha_2 CARİ_t + \alpha_3 DÖVİZ_t + \mu_t$$

Model 2 (Kukla değişken içeren);

$$TURİZM_t = \alpha_1 + \alpha_2 CARİ_t + \alpha_3 DÖVİZ_t + \alpha_4 K_{2008,2020,2021} + \mu_t$$

4. YÖNTEM

4.1. Lee-Strazicich (LM) Çift Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Birim kök testlerinde Peron'un (1989) yapısal kırılmaya dikkat çekmiş ve yapısal kırılmanın dikkat edilmediği bir birim kök testinin doğru sonuçlar vermediğini ifade etmiştir. Yapısal kırılmalı birim kök testlerinden olan LM bir veya iki kırılmalı birim kök testini diğerlerinden ayıran ve ön plana çıkaran en önemli özellik genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) tipi yapısal kırılmalara izin veren Zivot ve Andrews (1992), Perron (1989) testlerinin sahte reddetme probleminin önüne geçmesidir. (Lee ve Strazicich, 2003:1082; Tıraşoğlu, 2014: 74)

Lee-Strazicich (2003) yapısal kırılma testi A, B ve C modelleri olarak üçe ayrılmakta ve model seçimi bu testte büyük önem arz etmektedir. “Çarpışma” modeli olarak ta nitelendirilen A modeli düzeyde kırılmaya izin verirken, “Değişen Büyüme” olarak ifade edilen B modeli seviyede bir defalık değişmeye, yani eğimde kırılmaya izin vermektedir. Modeller arasında en geçerli model olan C modeli ise hem düzeyde hem de eğimde kırılmaya izin vermektedir. Lee-Strazicich A ve C modellerini kullanmıştır. Bizde çalışmamızda daha anlamlı bir sonuç elde edebilmek adına iki yapısal kırılmalı Lee-Strazicich (2003) birim kök testini ve C modelini kullanacağız (Lee ve Strazicich, 2003:1082; Tıraşoğlu, 2014: 74-75).

Model A;

$$\Delta t_1 = \mu + \beta_1 + \alpha y_{t-1} + \phi DU1_t + \theta DU2_t + \sum_{i=1}^k d_i \Delta y_{t-1} + \varepsilon_i$$

Model A kukla değişkenleri aşağıdaki gibi ifade edilmektedir

$$DU_1 = \begin{cases} t > TB_1, & \rightarrow 1 \\ \text{Diğer} & \rightarrow 0 \end{cases} \quad DT_1 = \begin{cases} t > TB_1 & \rightarrow t - TB \\ \text{Diğer} & \rightarrow 0 \end{cases}$$

Model C;

$$\Delta t_1 = \mu + \beta_1 + \alpha y_{t-1} + \phi_1 DU1_t + \phi_2 DU1_t + \theta_1 DU2_t + \theta_2 DU2_t + \sum_{i=1}^k d_i \Delta y_{t-1} + \varepsilon_i$$

Model C kukla değişkenler ise;

$$DU_1 = \begin{cases} t > TB_2 & \rightarrow 1 \\ Diğ er & \rightarrow 0 \end{cases} \quad DT_1 = \begin{cases} t > TB_2 & \rightarrow t - TB \\ Diğ er & \rightarrow 0 \end{cases}$$

Formüllerde yer alan değerlerden TB_1 ilk kırılmayı, TB_2 ikinci kırılmayı ifade etmektedir. DU değeri sadece sabitte kırılmayı, DT değeri ise hem sabitte hem de trendde kırılmayı ifade etmektedir. Sıfır hipotez değerinde ise seride değişim olmadan birim kök içerisinde olduğu ifade edilir ve iki yapısal değişimle birlikte alternatif hipotez serisinin durağan olduğu gösterilmektedir (Tuna ve Öztürk, 2016: 553).

4.2. Maki Çoklu Yapısal Kırılmalı Eş Bütünleşme Testi

Weterland ve Edgerton (2006) analizi yapılacak serilerde yer alan yapısal kırılmaların birim kök testlerinde olduğu gibi eş bütünleşme test sonuçlarında da saplamalar meydana getireceğini ifade etmiştir. Bu durumun ortadan kaldırılması amacıyla George ve Hansen (1996), Weterland ve Edgerton (2006), Hatemi-j (2008), Carrion-i-Silvestre ve Sanso (2006) testleri ve bu amaçla kullanılacak birçok test geliştirilmiştir (Maki, 2012: 2011). Geliştirilen testler bir yapısal kırılmayı dikkate alarak sonuca ulaşmaya çalışmaktadır. Daiki Maki (2012)'nin çıkardığı eş bütünleşme testi beş yapısal kırılmaya kadar seriler arasında Eşbütünleşme ilişkisini test edebilmektedir. Maki Eşbütünleşme testinde her bir dönemin muhtemel kırılma noktası olması ihtimalinden dolayı ayrı ayrı ele almakta ve t istatistikleri hesaplanarak t'nin en küçük olduğu noktalar serilerin kırılma noktası olarak kabul edilmektedir. Maki (2012) Eşbütünleşme testinde incelenecek bütün serilerin I(1) olması zorunludur (Maki, 2012: 2011-2012; Göçer vd., 2013: 10; Beşel ve Yardımcıoğlu, 2014: 9).

Maki Eşbütünleşme testi 4 temel model üzerine kuruludur (Maki,2012: 2011-2012);

Model 0; sabit terimde kırılma var olan trendsiz model;

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \beta \chi_t + u_t$$

Model 1; sabit terimde ve eğimde kırılmanın olduğu trendsiz model;

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \beta \chi_t + \sum_{i=1}^k \beta_i \chi_i K_{i,t} + u_t$$

Model 2; sabit terimde ve eğimde kırılmanın olduğu trenli model;

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \gamma t + \beta \chi_t + \sum_{i=1}^k \beta_i \chi_i K_{i,t} + u_t$$

Model 3; sabit terimde, eğimde ve trendde kırılmanın yer aldığı model

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \gamma t + \sum_{i=1}^k \gamma_i t K_{i,t} + \beta \chi_t + \sum_{i=1}^k \beta_i \chi_i K_{i,t} + u_t$$

Maki testinin hipotezleri;

H_0 = Yapısal kırılmalar altında eş bütünleşme yoktur.

H_1 = Yapısal kırılmalar altında eş bütünleşme vardır.

Monte Carlo simülasyonunda gerekli olan bütün değerler hesaplanarak Maki (2012)'de yer almıştır. Hesaplanan değer mutlak değerinin kritik değerden büyük olması H_0 hipotezinin reddedildiği ve seriler arasında Eşbütünleşme olduğu anlamına gelmektedir.

Maki (2012) testini diğerlerinden ayıran en önemli özellik ülkemiz gibi gelişmekte olan ülkeler için yapılan çalışmalarda anlamlı sonuçlar vermesidir. Siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar, ani şokların gelişmekte olan ülkelere çok fazlaca yaşanıyor olması ve bunlara bağlı olarak istatistiksel kırılmaların fazlalığı bu testi diğerlerine göre daha kullanışlı kılmaktadır (Beşel ve Yardımcıoğlu, 2014: 10).

4.3. Wald İstatistiği ile Granger Nedensellik Analizi

Wald (ki-kare) istatistiği regresyon katsayılarının önemli olup olmadığını test etmede kullanılan yöntemlerden biridir. “Klasik regresyon analizinde modelde yer alan katsayıların test edilmesinde kullanılan t testinin bu modeldeki karşılığıdır”. Temeli olabilirlik testlerinin asimptotik olarak normal dağılım gösterdiği varsayımına dayanır. Amacı eğim parametresi olan β_1 'in en çok benzerlik tahmini ile bu tahminin standart hatasını karşılaştırmaktır. Kısaca Wald istatistiği regresyon katsayılarının standart hataya oranıdır. (Hosmer ve Lemeshow 2000:16 ; Göktaş 2020: 14).

$$Z = \frac{\beta}{SE_{\beta}}$$

Wald istatistiği “Standart Normal Dağılım” göstererek kritik değerleri karşılaştırır ve önemliliğini gösterir.

$$W = Z^2 = \left(\frac{\beta}{SE_{\beta}} \right)^2$$

Wald istatistik değeri bir serbest dereceli ki-kare dağılım gösterir ve bir serbestlik dereceli ki-kare dağılımın kritik değerler ile karşılaştırıldıktan sonra önemliliği belirlenmektedir.

Wald testi hipotezleri;

$$H_0 = \beta_1 = 0$$

$$H_1 = \beta_1 \neq 0$$

Wald Test İstatistiği sonucu Z tablosundaki değerden büyük ise sıfır hipotezi reddedilir, küçük ise kabul edilir.

Nedensellik testlerinin kullanım amacı ise değişkenler arasında sebep sonuç ilişkisi ve yönünü tespit etmektir. Özellikle son otuz yıl içerisinde dünyada meydana gelen gelişmeler nedensellik testlerini farklı boyutlara taşımış hem de önemini ortaya koymuştur. Bu sebepler göz önüne alınarak geliştirilen Granger Nedensellik Testi ikiden fazla değişkenle yapılan testlerde anlamlı sonuçlar ortaya koymaktadır (Demirhan,2005: 76). Granger nedensellik testleri özellikle finansal piyasalarda veriler arasındaki ilişkinin tespiti için en çok kullanılan yöntemlerden biridir. Granger (1969) birinci değişkende yer alan veriler ikinci değişkenin tahminini geliştirici bir etki sağlıyorsa değişkenlerin birbirinin nedeni olduğu söylenebileceğini ifade etmiştir. Granger testinin amacı iki değişken arasındaki nedenselliği sınamaktır. Ancak çalışmada bağımsız değişkenlerle ilgili katsayıların bir bütün olarak sıfırdan farklı olup olmadığı hipotezinin testi amacıyla Wald (ki-kare) istatistiği kullanılmıştır. Kısaca Wald istatistiğinin anlamlı çıkması değişkenler arasında Granger Nedenselliğinin olmadığı ve yokluk (sıfır) hipotezinin reddedildiği anlamına gelmektedir. (Enders, 2003: 282-284; Ciner,2011: 135).

5. BULGULAR ve YORUMLAR

Çalışmamızın ekonometrik analizlerinin yapılacağı bu bölümde, Maki (2012) Eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında uzun vadeli bir ilişki olup olmadığı hem normal verilerle hem de 2008 krizi ve Covid-19 (Korona) virüsü süreci bir kukla değişken olarak eklenerek iki ayrı şekilde incelenecektir. Ancak Eşbütünleşme ilişkisinin tespitinden önce değişkenlerin uzun dönemli ilişkilerinin belirlenmesi için verilerin durağanlık seviyeleri belirlenmelidir.

Durağanlık düzeyinin belirlenmesi amacıyla hem sıfır hem de alternatif hipotez altında kırılmalara izin veren iki içsel yapısal kırılmalı Lee ve Strazicich (2003) testi kullanılacaktır. Lee ve Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testi boş hipotezin reddedilmesi serinin durağan olduğunun göstergesidir. Tablo 6' da testin sonuçlarına yer verilmektedir.

Tablo 4: Lee ve Strazicich (2003) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Test Durumu	Kırılma Noktası (λ)	Kritik Değerler (Model C)			Gecikme Uzunluğu	Kırılma Tarihleri	Sonuç
			%1	%5	%10			
Cari Açık	-8.411***	0.221	-6.41	-5.74	-5.32	12	01/2007	I(1)
		0.617					05/2014	
Döviz Kuru	-6.816***	0.320	-6.42	-5.65	-5.32	4	11/2008	I(1)
		0.806					11/2017	
Turizm	-7.053***	0.685	-6.32	-5.73	-5.32	0	08/2015	I(1)
		0.901					08/2019	

Not 3: ***, ** ve * ise yüzde 1, 5 ve 10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı.

Not 4: Kritik değerler Lee ve Strazicich (2003)'ten yapısal kırılmalı model (model C) için alınan yüzde 1,5 ve 10 sırasıyla -5.823, -5.286, - 4.989 olarak belirlenmiştir.

Tablo 4'te elde edilen sonuçlara göre; bütün seriler yapısal birim kök testi istatistiklerine göre hem sabitte hem de trendli modelde Cari Açık, Turizm Geliri ve Döviz Kurunun %1 düzeyinde durağan olduğu görülmektedir. Ayrıca tüm serilerin birim köke sahip olduğu sıfır hipotezinin reddedilmediği görülmüş ve ilk farkları alındıktan sonra durağan hale gelmişlerdir. Böylece tüm serilerin birinci dereceden I(1)'e entegre olduğu sonucuna varılmıştır. Birim kök testi sonucu ortaya çıkan

tarihlerin Türkiye’de belirli dönemler içerisinde yaşanan etkileri vurguladığı görülmektedir. 2005 yılında Türkiye’de turist sayısı bir önceki yıla göre %20,6 artarak 21 milyona ulaşmış ve o dönemin rekoruna imza atılmıştır. Ancak 2005 yılı ve sonrasında turist sayısının daha da artış göstermesine rağmen 2006 yılında yaşanan döviz kuru dalgalanmaları ve buna bağlı olarak artan enflasyonla birlikte enflasyon hedeflerine ulaşılamamış ve aynı zamanda 2006 yılının Ocak-Eylül döneminde de 25,3 milyar ABD doları Cari Açık meydana gelmesi sonucu ekonomik ve siyasi istikrarsızlık yorumlarını beraberinde getirmiştir. 2007 Ocak döneminde açıklanan verilere göre 2006 yılında yaşanan belirsizlikler sonrası Cari açık bir önceki yıla göre %37,2 artarak 31 milyar 316 milyon ABD doları seviyesine ulaşmıştır (Erkılıç, 2006: 99; TCMB, 2006: 1-5). 2008 yılından sonra Türkiye’nin en büyük ihracat pazarı olan Avrupa da başlayan kriz Türkiye’nin ihracatının 140 milyar ABD dolarından 110 Milyar ABD dolarına düşmesine neden olmuştur. Türkiye bu dönemden sonra yeni ihracat pazarları bulmuş, ancak yine ithalatın ihracatın önüne geçmesiyle cari açık artmaya devam etmiştir. 2008 krizi sonrası 2010 yılında dünya genelinde turizm geliri artarken Türkiye’de turizm geliri azalmıştır. Nisan 2014 de açıklanan verilere göre 4,8 milyar ABD doları ile 2010 yılından bu yana gerçekleşen en düşük cari açık verileri elde edilmiştir. 2014 yılında yaşanan bu gelişmenin iki sebebi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi 2011 yılından sonra hükümet tarafından uygulanan kur politikalarıdır. 2011 yılının kasım ayında hükümet fiyat ve finansal istikrarı sağlamak amacıyla kurdaki değişmelerin önüne geçebilmek için rezerv opsiyon mekanizması ve faiz koridorunun üst sınırını politika aracı olarak kullanmış ve ek parasal sıkılaştırma gerçekleştirilmiştir. 2014- 2018 yılları arasında Dolar kuru dalgalı seyrine devam etmiştir. Ancak 2018 yılında yaşanan Rahip Brunson olayı sonrası ABD Türkiye’ye sert yaptırımlar uygulamaya başlamış ve dolar bir gecede 4,59 TL’den 7 TL’ye yükselmiş ve 7,52 TL ile tarihi seviyesini görmüştür. İki ülke arasında yaşanan gerilimin hafiflemesi sonrası ABD doları 5,85 TL seviyelerine kadar gerilemişse de Döviz Kurundaki genel dalgalanma devam etmiş 2021 yılının son çeyreğinde 17,5046 TL seviyesine ulaşarak rekor seviyeye ulaşmıştır. Turizm ise 2008 yılından bu yana artarak devam etmiş 2019 yılında Pandemi öncesi rekor kırarak 51,7 milyon turist ağırlanmış ve 34,5 milyar dolar gelir elde edilmiştir. Ayrıca 2019 yılında 18 yıl aradan sonra ilk kez cari fazla verilmiştir (Anadolu ajansı (22.11.2021), İş Bankası (22.11.2021); Değerli ve Fendoğlu, 2013: 2; Çiftçi, 2014 :130; Sezal, 2020: 26;

Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) internet sitesi (22.11.2021)). Serilerden elde edilen değerler sonucunda tüm serilerin durağan olduğu ve serilerin uzun dönem ilişkisini incelemek için Maki (2012) Çoklu Kırılmalı Eşbütünleşme testini uygulayabileceğimiz sonucuna varılmıştır.

Tablo 5: Maki (2012) Eşbütünleşme Testi

TEST İSTATİSTİĞİ		KRİTİK DEĞERLER			YAPISAL KIRILMA TARİHLERİ		
		%1	%5	%10			
MODEL 0	-5,54***	-5,541	-5,505	-4,733	01/2005	09/2012	06/2015
					02/2019	02/2020	
MODEL 1	-6,17***	-6,329	-5,831	-5,558	12/2003	11/2009	02/2019
MODEL 2	-4,53*	-6,020	-5,558	-5,287	02/2005	01/2010	09/2012
					02/2019	04/2020	
MODEL 3	-5,82**	-6,523	-6,055	-5,795	04/2005	01/2010	01/2014
					02/2019	02/2020	

Not: Maki (2012) Tablo 1'den alınmış, %1, %5, %10 anlamlılık düzeyine sahip kritik değerlerdir.

***, ** ve * ise yüzde 1, 5 ve 10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı.

Maki (2012) Eşbütünleşme Testi sonuçlarına göre değişkenler arasında bütün modellerde test istatistikleri kritik değerlerden büyük olduğu için Eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Veriler arasında Model 0, Model 1, Model 2' ye göre %10 ve Model 3'e göre ise %5 anlamlılık tespit edilmiştir.

Serilerde Covid-19 (Korona) pandemisi ve 2008 küresel krizinin veriler üzerindeki etkilerinin giderilmesi amacıyla modele bir kukla değişken eklemiştir. Maki (2012) Eşbütünleşme testinde Kukla değişken içeren ve içermeyen model ele alınarak iki ayrı test yapılmıştır. Buna göre Kukla değişken içeren modelin sonuçları da Tablo 6 da verilmiştir.

Tablo 6: Kukla Değişken (Covid-19 ve 2008 Krizi) içeren Maki (2012) Eşbütünleşme Testi

TEST İSTATİSTİĞİ		KRİTİK DEĞERLER			YAPISAL KIRILMA TARİHLERİ		
		%1	%5	%10			
MODEL 0	-6,25**	-6,296	-5,760	-5,491	08/2004	01/2010	02/2015
					06/2018	03/2020	
MODEL 1	-6,02**	-6,011	-5,518	-5,247	08/2004	06/2006	01/2010
					04/2011	06/2018	
MODEL 2	-5,75**	-6,020	-5,558	-5,287	08/2004	06/2009	08/2010
					10/2014	06/2018	
MODEL 3	-7,13**	-7,153	-6,657	-6,397	08/2004	08/2009	04/2011
					06/2018	08/2019	

Not: Maki (2012) Tablo 1'den alınmış, %1, %5, %10 anlamlılık düzeyine sahip kritik değerlerdir.

***, ** ve * ise yüzde 1, 5 ve 10 düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlılığı.

Kukla Değişken içeren Maki (2012) Eşbütünleşme Testi sonuçlarına göre değişkenler arasında bütün modellerde test istatistikleri kritik değerlerden büyük olduğu için Eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Veriler arasında Model 0, Model 1, Model 2 ve Model 3'e göre ise %5 anlamlılık tespit edilmiştir.

Tablo 5 ve tablo 6 'da yer alan verileri incelediğimiz zaman birbirlerinden farklı tarihlerin elde edildiği ve süreç dikkate alındığı zaman birbirlerine bağlı önemli tarihler oldukları görülmektedir. Ayrıca Tablo 4'te yer alan kırılma tarihleriyle uyuma göstermektedir. Bu yüzden 2003-2021 tarihleri arasında yer alan dönemde Cari Açık, Döviz Kuru ve Turizm Gelirinde meydana gelen değişimleri ve etkileri incelenecektir. Ancak Maki (2012) Eşbütünleşme testiyle elde edilen sonuçlar sonrası ortaya çıkan tarihler incelendiği zaman bu tarihlerin büyük bir çoğunluğunun Cari Açık açıklanma dönemlerine denk geldiği görülmektedir. "Türkiye'nin yumuşak karnı" olarak adlandırılan Cari Açık ekonomik gelişmişlik göstergesi olarak diğer gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye içinde büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de tek partili döneme geçiş ve atılan adımlar sonrasında 2003 yılında Döviz kurunda yaşanan dalgalanmalara rağmen 43,5 milyar düzeyinde beklenen ihracat 47,3 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiş, Turizm Geliri ise 13,2 milyar dolar ile beklenenden daha yüksek seviyede

gerçekleşmiştir. 2003 yılında verilerin beklenenden daha yüksek gelerek olumlu bir tablo meydana getirmesinin nedeni döviz kurunda yaşanan dalgalanmalara rağmen emek verimliliğinin artmasıdır (SBB 2004:44). 2004 yılında yaşanan ve kırılma tarihleri içerisinde en çok dikkat çeken tarih ise Ağustos 2004 olarak dikkatimiz çekmektedir. 2004 yılında ABD ve İngiltere'nin 3'er kez faiz artırımına gitmesi ve özellikle İngiltere'nin Ağustos 2004'te aldığı 0,25 baz puanlık faiz artırım kararı Türkiye ekonomisine olumlu yansımıştır. Uluslararası Kredi Derecelendirme Kuruluşlarından olan Fitch 25 Ağustos 2004 yılında Türkiye'nin Kredi notunu B+ ya çevirmiş ve durağan görünümü pozitif olarak teyit etmiştir. Ayrıca 2004 yılının ilk 9 ayında Turizm Geliri 2003 yılının aynı dönemine göre artış göstermiştir. 2003 yılının ilk 9 ayında 8,6 milyar ABD doları gerçekleşen turizm geliri, 2004 yılının ilk 9 ayında turist sayısının %12,4 artması ile birlikte 10,2 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Cari açık ise 14 milyar ABD doları seviyelerinde gerçekleşmiştir. (TCMB 2004: 21-30). 2005 yılının son çeyreğinde ise 22,9 milyar dolar Cari Açık verildiği görülmektedir. 2005 yılında cari açıkta yaşanan bu gerilemenin sebebi olarak ise ikinci çeyrekte itibaren ihracatta yaşanan azalma gösterilmektedir. Ancak Turizm gelirinin 2005 yılında artış göstererek 32,6 milyar ABD doları seviyesine ulaşması Cari Açıkta yaşanan büyümenin bir nebze olsa önüne geçilmesini sağlamıştır (TCMB 2005:1). 2006 yılında dikkatimizi çeken en önemli tarih olarak Haziran ayı gözümüze çarpmaktadır. 2006 yılında gelişmekte olan ülkelerin sahip oldukları fonlarının bir kısmının gelişmiş ülkelere yönlendirdiği ve gelişmekte olan ülkelere likidite seviyesinin hızla düştüğü görülmektedir. Türkiye ise o dönem bu durumdan en çok etkilenen gelişmekte olan ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye likiditede meydana gelen değişim sonrası döviz kurunda yaşanan dalgalanmanın önüne geçmek amacıyla bir dizi önlemler almıştır. Bunlardan en önemlisi ise Para Politikası Kurulu (PPK) kararıyla 7 ve 25 Haziran 2006 tarihinde politika faizinin önce 1,75 ve sonrasında 2,25'e çıkarmasıdır. Ayrıca 20 Temmuz'da emtia fiyatlarında yaşanan belirsizlikten dolayı politika faizi 0,25 baz puan arttırılmıştır. 2006 yılının III. Çeyreğinde elde edilen verilere göre Turizm %8,8 azalmış ve Net Turizm Gelirinde meydana gelen %6,9 'luk düşüş yaşanmıştır. Bu durumun sonucu olarak Cari Açık 28 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır (TCMB, 2006: 1-5). ABD'de 2008 yılı itibarıyla en çok hissedilmeye başlayan ve sonrasında bütün dünyayı etki altına alan Mortgage Krizi, "Büyük Buhran" dan sonra yaşanan en büyük

kriz olarak tarihe geçmiştir. Türkiye’de bu krizden etkilenmiş ve GSYİH 2009 yılında negatife dönmüştür (Demirbaş ve Sancak, 2011: 1). Ancak 2009 yılına geldiğimiz zaman ABD’nin mevsimsellikten arındırılmış olarak 4 çeyrek üst üste büyüyerek 0,9’luk bir büyüme oranı elde ettiği ve bu durumun dünya ekonomisini olumlu etkilediği görülmektedir (TCMB, 2009: 4). 2008 yılında yaşanan durağanlık 2009 yılında ABD’de yaşanan gelişmeler sonrası ve dünya ithalat ve ihracatında yaşanan artış nedeniyle normale dönmeye başlamıştır. 2009 yılının ikinci çeyreğinde yaşanan gelişmeler sonucu Türkiye’de Cari Açık 2008 yılının ağustos ayında 48,9 Milyar ABD doları iken bu rakam 2009 Haziran ayına gelindiğinde 20,5 milyar ABD dolarına gerilemiştir. Küresel durgunluğun etkisi Turizm sektörü için 2009 yılında da devam etmiş ve Turizm Geliri Ocak ve Temmuz ayında %10.2 azalış göstermiştir (TCMB 2009: 1-15). Cari Açık 2010 yılının tamamında 46,64 milyar ABD dolar seviyesinde yılı sonlandırmış, 2011 yılının tamamında ise %65,3 artarak 77,89 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır (Ntv internet sitesi (09.01.2022)). Cari Açığın artmasındaki temel neden dış ticaret açığındaki artış olarak gösterilmektedir (Konak, 2018: 168). Bunun en büyük sebebi ise kredi hacmindeki artıştır. Merkez Bankası 2010 yılında Türkiye’de kullanılan kredilerin özellikle ithal lüks tüketim malları için kullanıldığını ifade etmiştir. İç talepte meydana gelen bu yükseliş cari açıkta belirgin bir artışa neden olmuştur. 2011 yılı itibariyle uygulanmaya başlanan ihtiyatlı kredi politikası sonraki dönemlerde cari açığın makul düzeylere dönmesine neden olmuştur (Göçer vd., 2013: 14). 2011 yılından sonra dalgalanmalar halinde de olsa düşüşe geçen cari açık 2012 yılında 47,96 milyar dolar seviyelerindeyken 2018 yılına gelindiğinde 20,75 milyar dolara düşmüştür. 2018 yılından sonra Rahip Brunson olayı sonrası ABD tarafından yapılan yaptırımlar sebebiyle dolar kuru ve diğer döviz kuru cinslerinde meydana gelen artış, 2019 yılında gerçekleşen rekor turist sayısı ve 2020 yılında ihracattaki artış sebebiyle 2019 ve 2020 yıllarında cari fazla verilmiştir. Şubat 2020 ye geldiğimiz zaman cari işlemler açığının bu ayda 1,2 milyar ABD doları olduğu dikkati çekmektedir (SBB internet sitesi (12.02.2022)).

Maki (2012) Eşbütünleşme testinde Kukla değişken içeren ve içermeyen model ele alınarak iki ayrı test yapılmıştır. İki testte elde edilen veriler tablolara aktarılmış ve değişkenlik gösteren tarihler elde edilmiştir. Ancak bu tarihler dikkate alındığı zaman

ortak özelliklerinin Cari Açıkla ilgili değişimler olduğu dikkat çekmektedir. Sonuç olarak incelenen tarihlerin yansıttığı sonuçlar dikkate alındığı zaman Cari Açık Üzerinde Döviz Kuru ve Turizm Gelirinin Çok büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. Ancak tek faktörün bunlar olmadığı Cari Açıkta meydana gelen değişimlerin birçok faktörden kaynaklandığı dikkatimizi çekmektedir. Turizm Gelirine olan etkisi incelendiği zaman elde edilen sonuçlar Cari Açığın Turizm Geliri Üzerinde herhangi bir etkiye sahip olmadığını, Döviz Kuruna etkisinin ise çok büyük olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6’de görüldüğü gibi değişkenler arasında bütün modellerde test istatistikleri kritik değerlerden büyük olduğu için Eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Değişkenler arasında eş bütünleşme tespit edildiği için Wald İstatistik Granger Nedensellik Testi yapılabileceği sonucuna varılmıştır.

Tablo 7: Wald İstatistik Granger Nedensellik Testi

	Wald test	Bootstrap p-value	Asymptotic p-value	Wald test	Nedensellik
Turizm →Cari Açık	7.111	0.770	0.790	KABUL	YOK
Cari Açık→Turizm	10.369	0.478	0.498	KABUL	YOK
Turizm→Döviz	1.622	0.192	0.203	KABUL	YOK
Döviz→Turizm	1.789	0.187	0.181	KABUL	YOK
Cari Açık→Döviz	9.418	0.641	0.667	KABUL	YOK
Döviz →Cari Açık	13.099	0.360	0.362	KABUL	YOK

Not: ***, **, * sıfır hipotezinin %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Kritik değerler 1000 bootstrap döngüsü ile elde edilmiştir.

Wald istatistik değerinin Z tablosunda yer alan verilerden büyük olması kabul edilmediği ve küçük olması ise kabul edildiği manasına; Granger nedensellik testinde ise Wald istatistiklerinin anlamlı çıkması nedenselliğin olmadığı ve sıfır hipotezinin reddedildiği manasına gelmektedir. Bu bilgiler ışığında Tablo 7 ‘de yer alan veriler incelendiğinde Turizm-Cari Açık, Cari Açık-Turizm,Döviz-Turizm, Döviz-Cari Açık ve Cari Açık-Döviz de uzun dönemde bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır. Literatür incelediğinde elde edilen sonuçlardan farklı olarak Cinel ve Yolcu (2021), Narayan, Narayan ve Tobing (2020), Saçık, Akar ve Gülmez (2019), Sancar ve Akbaş (2019), Rashed, Meo, Awan ve Ahmed (2019), Tobing ve Narayan (2020),

Beyaz ve Karacak (2018) ve Şit (2016) Cari açık ve Turizm üzerine incelemelerde bulunmuşlar ve elde edilen sonuçlara göre Turizm ve Cari Açık arasında doğrudan, pozitif yönlü ve güçlü bir etkinin olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca Saçık, Akar ve Gülmez (2019) yaptıkları çalışmada cari açık ve turizm arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmışlardır. Sağdıç ve Duman (2021) yaptıkları çalışmada bu araştırmanın sonucuna paralel olarak Döviz Kuru ve Cari açık arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ifade etmişlerdir. Söz konusu çalışmalar sonuçları itibariyle bu araştırmanın bulgularıyla örtüşmemektedir.

6. SONUÇ ve ÖNERİLER

1950 yılından sonra küresel anlamda öneminin farkına varılan ve hızlı bir şekilde gelişim sağlayan turizm sektörü ekonomik ve sosyal etkileriyle dünya genelinde gündemdeki yerini korumaya devam etmektedir. Özellikle cari açık, istihdam, ekonomik büyüme ve birçok ekonomik etmen üzerindeki etkileri göz önüne alındığında gelişmekte olan ülkeler için önemi tartışılmaz hale gelmiş ve “lokomotif sektör” ve “Bacasız sanayi” olarak adlandırılmaya başlamıştır. Üretim yapmayan ithalat düzeyi yüksek ülkeler için en büyük döviz getiri kaynağı olarak görülen Turizm Sektörü, ayrıca ödemeler dengesinin görünmeyen ihracat kalemi olarak da nitelendirilmektedir.

Çalışmada, 2003:01- 2021:06 tarihleri arasında yer alan Turizm Geliri, Cari Açık ve Döviz Kuru verileri kullanılmış, Cari Açık ve Döviz kurunda yaşanan dalgalanmalar sonucu ülkenin yaşanan istikrar görünümünün Turizm Geliri üzerine nasıl bir etkisi olduğu incelenmiştir. Ayrıca Pandemi döneminde dünya genelinde yaşanan kapanma neticesinde Cari Açık, Döviz Kuru ve Turizm Gelirinin bu dönemden nasıl etkilendiği de incelenmiştir. Öncelikle serilerin durağanlıkları kontrol etmek amacıyla yapısal kırılmaya izin veren Lee ve Strazicich (2003) yapısal kırılmalı birim kök testi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular neticesinde serilerin birim köke sahip olması ve sıfır hipotezine göre reddedilmemesinden (durağan olmamasından) dolayı birinci dereeden farkları alınarak $I(1)$ 'e entegrasi sağlamıştır.

Serilerin birinci farkında durağan olması $I(1)$ sonucu, beş kırılmaya kadar müsaade eden Maki (2012) Eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Testin sonuçlarına göre bulunan değerlerin kritik değerlerden büyük olması sebebiyle seriler arasında Eşbütünleşme ilişkisi olduğu ve serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri sonucuna varılmıştır.

Eşbütünleşme ilişkisinin tespiti sonrası seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin tespitinin yapılması için Wald Granger Nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen verilere göre Turizm Geliri, Cari Açık ve Döviz Kuru arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna varılmıştır.

Elde edilen sonuçlar neticesinde Turizm Geliri, Döviz Kuru ve Cari Açık arasında herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlanmamış olması, değişkenlerin önemleri gereği beklenen bir sonuç olamamaktadır. Ancak yapılan alanyazın çalışmaları ve bulgular sonucunda değişkenler aslında birbirlerinden çok diğer değişkenlerden daha çok etkilendikleri sonucuna varılmıştır. Uyguladığımız testler sonucunda elde edilen tarihler Türkiye’de Cari Açık kavramının önemini ortaya çıkarmıştır.

Turizm Geliri Türkiye ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için vazgeçilmez bir kaynak, Cari işlemler hesabında dengenin temel taşı, Döviz girdisinin başlıca kaynağı olarak görülmektedir. Ayrıca Özellikle 1980 sonrası Turizm Gelirinin ülke için önemini daha çok anlayan Türkiye sosyo-ekonomik, doğal ve tarihi yapısını bir pazarlama aracı olarak diğer gelişmekte olan ülkeler gibi kullanmış ve Turizm Gelirini her geçen gün daha da arttırarak devam etmiştir. Turizm sektörü sosyo-ekonomik olaylar ve doğa olaylarından çok çabuk etkilemesi sebebiyle her ne kadar kırılgan bir yapıya sahip olsa da Türkiye’nin Akdeniz ülkeleri arasında tercih edilirliliğinin yüksek olması sebebiyle bu durumlardan çok fazla etkilenmemiştir. 1980 sonrası Türkiye ekonomik yapısı, siyasi gelişmeleri ve yaşadığı birçok doğal afet nedeniyle çok fazla olumsuzluk yaşamış olsa dahi gelen Turist sayısı her geçen yıl daha da artarak devam etmiştir. Döviz Kuru Türkiye için özellikle dalgalı kur sistemine geçilmesi sonrasında büyük öneme sahip olan diğer bir başlık haline gelmiştir. Dalgalı kur sistemi sonrası Türkiye’de döviz kuru sürekli yükselen bir trend içerisinde yer almıştır. Döviz Kurunun siyasi olaylardan çok fazla etkilenmesi Türkiye için zaman zaman kabuk bağlasa bile tekrar kanmaya başlayan bir yara olarak gündemdeki yerini muhafaza etmiştir. Ancak Döviz Kuru ve Turizm Geliri dikkate alındığı zaman ikisinin de sürekli yükselen bir trend içerisinde de olması belirli dönemlerde Cari Açık üzerinde kapatıcı özellik gösterebilir de bu durumun kısa süreli olduğu görülmüştür. Ayrıca Döviz Kurunda meydana gelen dalgalanmalar çoğunlukla cari açıkta olumlu etkiler meydana getirmiş gibi gözükse de uzun dönemde bu durumun olumsuz etkilerinin daha fazla olduğu anlaşılmıştır. Bu durumun sebebi birçok alanyazın çalışmasıyla belirtilen bir sonuç olarak Cari Açıkta meydana gelen büyümenin veya daralmanın temel sebebinin ülkenin ithalat ve ihracat oranlarındaki değişimler olduğu düşünülmektedir. Verilerin incelenmesi sonucu elde edilen tarihler dikkate alındığı zaman incelediğimiz üç verinin

birbirlerinden etkilenmedikleri, aksine diğer etmenlerden daha çok etkilendikleri sonucuna varılmaktadır.

Çalışmada elde ettiğimiz sonuçlar dikkate alındığı zaman Cari Açık, Döviz Kuru ve Turizm Gelirinin ülke için kıymeti her zaman büyük önem arz edecektir. Ancak sadece bu değişkenler üzerinde durulması ülkenin yerinde sayması ve hatta gerilemesinden öteye geçilemeyecek sonuçlar ortaya koyacağı aşikardır. Özellikle Covid-19 pandemisi sonucu ülkeler tarafından anlaşılan en önemli olayın kendine yetmek olduğu görülmektedir. Bu yüzden Türkiye'nin bu durumdan ders çıkararak ithal ikameci bir politika benimsemesi, sanayisini geliştirmesi, ihracatını arttırması ve gelişmiş ülkeler düzeyine gelmesi gerekmektedir. İncelediğimiz konuda ele aldığımız Cari Açık ve Döviz Kurunun Turizm Gelirine etkisi olmadığı sonucuna vardık. Yapılan alanyazın inceleme çalışmalarında Turizm gelirinin artmasındaki en büyük etken ise ülkelerin gelişmişlik düzeyi olduğudur. Gelişmekte olan ülkelere gelen turist potansiyeli ve yapısı dikkate alındığı zaman gelişmiş ülkelerle kıyaslanamayacak bir fark olduğu görülmektedir. Hem ekonomik durumları hem de kültürel yapıları farklı olan turistlerin ülkeyi tercih etmesi ve turist çeşitliliğinin artması için gelişmişlik düzeyi Turizm Gelirinin artmasındaki en önemli faktördür.

Ayrıca Turizm Geliri, Döviz Kuru ve Cari Açık arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı Uslu (2019) tarafından yapılan çalışmayla uyushmaktadır. Bu çalışmanın bulguları Uslu'yu teyit etmektedir. Diğer taraftan Lamsso ve Masoomzadeh (2017) 'nin en çok turist alan on ülke üzerinde yaptığı çalışmada döviz kurundaki artışın kısa dönemde cari açığa olumsuz, Turizm gelirin de ise olumlu bir etki yaptığını, ancak bu durumun ülkeler arasında farklılık gösterdiğine dikkat çekmiştir.

Dünyada harcanabilir gelirin artmasıyla ve insanların turizm faaliyetini bir alışkanlık haline getirmesi bu ihtiyacın karşılanmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu pastadan pay almak amacıyla uygun politika ve yatırımların yapılması ve hatta sadece Turizm sektörü için değil diğer sektör ve alanlarda da bu durumun uygulanarak ülkenin bir cazibe merkezi haline getirilmesi esas alınmalıdır. Bundan sonra yapılacak

Çalışmalarda Turizmin diğ er makro ve mikro değişkenlerle ilişkisinin incelenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır.

7. KAYNAKÇA

Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar (Covid19-Özel Ek),191-221.

Ak, Ö., Zengin, B. (2020).Türkiye’de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları: Turizm Sektörü Üzerine Bir Değerlendirme. *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1),85-108.

Akar, G., Özcan, M. (2021).Reel Döviz Kuru ve Turizm Geliri İlişkisi: Yapısal Kırılmalı VAR Analizi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14 (2),413-431.

Akay, G., H., Cifter, A., vd. (2017). Turkish Tourism, Exchange Rates And Income. *Tourism Economics*, 23(1), 66-77.

Akboz, A., Canatan, B. (ICE-TEA2021). Döviz Kuru ve Turizm Gelirleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: 2012-2019 Dönemi İçin Ampirik Bir Çalışma, *International Conference on Economics Turkish Economic Association*, Nisan 09-11/2021

Akça, Y. (2016). Türkiye’nin Kalkınma Planlarında Turizm Politikası , *International Conferance on Eurasian Economies*, 721-726,

Akinci, Z., Yüzbaşıoğlu, N. (2015). Türkiye, Dünya Turizm Sektörü İçerisinde Bir Belirleyici Mi, Yoksa Bir Taşıyıcı Mı?. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Cilt.52,45-62.

Alex Delmonte İnternet Sitesi < [\(DOC\) Travel And Tourism Sector | Alex Delmonte - Academia.Edu](#) > (25.07.2021)

Alleyne, L. D., Okey, O., vd. (2020). The Volatility Of Tourism Demand And Real Effective Exchange Rates: A Disaggregated Analysis. *Tourism Review*, 76(2),489-502.

Alp, E. A., Genc, E. G. (2015). The Relation Between Current Account Deficit and tourism: The case of Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(2), 448-453.

Alpago, H., Oduncu Alpago, D. (2020). Korona Virüs ve Sosyoekonomik Sonuçlar. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (8),99-114.

Altınışık, Ö. Ü. İ. Turizme Ekonomik Bakış. *Turizm Türlerine Profesyonel Yaklaşım*, 21.

Anadolu Ajansı internet sitesi < <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/cari-acik-son-4-yilin-en-dusuk-seviyesinde/93541> > (22.12.2021)

Anadolu Ajansı internet sitesi < <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turkiye-koronavirus-icin-etkin-onlemler-aldi/1765471> >(23.11.2021)

Andreis, F., Carioni, M. (2019). A Critical Approach to the Tourism Management. *Open Journal of Applied Sciences*, (09),335-341.

Arslan, E., Çetiner, T. (2020). Turizm Geliri Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye Örneği (2008-2019). *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*,23(1),1-17.

Arslan, İ., Bayar, İ. (2020). Covid-19 Salgını, Ekonomik Etkileri ve Küresel Ekonominin Geleceği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* ,19 (COVID-19 Özel Sayı),87-104.

Atay, L. (2020). KOVID-19 Salgını ve Turizme Etkileri. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*,17 (1),168-172.

Aydın, M. (2020). En Fazla Turizm Gelirine Sahip 10 Ülke İçin Turizm Gelirleri- Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Yaklaşımı, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,38 (2),215-227.

Bahar, O. (2007). Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açıdan Yeri ve Önemi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,19.

Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,13(2),137-150.

Bahar, O., Çelik İlal, N. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6 (1) ,125-139.

Bahar, O., Kozak, M. (2018). Turizm Ekonomisi, Detay Yayıncılık, (8. Baskı), Ankara.

Bahar, O., Yıldırım, S., vd. (2020). Turizm Ekonomisi, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3963, Açık Öğretim Yayını No: 2746, Eskişehir

Balaguer, J., Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.

Ballı, E., Sigeze, Ç. vd. (2020). Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Doğrusal Olmayan Nedensellik İlişkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 97-117.

Barati, E., Ranjbar, H., vd. (2016). Granger causality and dynamic relationship between the actual values of receipt derived from tourism, national income and exchange rates in selected countries in selected countries with tourist attraction. *International business management*, 10(16),3389-3395.

Beşel, F. ve Yardımcıoğlu, F. (2014). Türkiye’de 1980-2012 Dönemi Eğitim Sağlık İlişkisi: Maki Eş Bütünleşme Analizi . *In International Conference on New Horizons in Education* , 1-15.

Beyaz, Z. & Karabacak, G. (2018). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisi. *European Journal of Managerial Research (EUJMR)*, 2 (2) , 56-75.

Bhatia, A.K.,(1978), Tourism In India: History And Development, (1. Baskı), Sterling Publishers Pvt.Ltd., New Delhi

Bilgiçli, İ. & Altınkaynak, F. (2016). Turizm Endüstrisinin Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri Ve Önemi; Ekonomi Paradigmasıyla Yaklaşım . *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICAFR 16 Özel Sayısı ,560-580.

Bozgeyik, Y. ve Eban, F. (2017). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisi: 2000-2015 Dönemine İlişkin Ampirik Çalışma. *The Journal of Social Science*, (11),966-978.

Bozkurt, K., & Pekmezci, A. (2015). Turizm Talebi ve Döviz Kuru Şokları: Türk Turizm Sektörü İçin Ekonometrik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10(2), 91-105.

Bozkurt, K., Tekin, H. A., vd. (2021). An investigation of demand and exchange rate shocks in the tourism sector. *Applied Economic Analysis*,29(86),171-188

Chi, J. (2015). Dynamic impacts of income and the exchange rate on US tourism, 1960–2011. *Tourism Economics*, 21(5),1047-1060.

Cihangir, M., Erkan, B., vd. (2014). The effect on current account of net tourism revenues in Turkey. *European Scientific Journal*,10(13), 47-65

Cinel, E. A. & Yolcu, U. (2021). Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesine Etkileri: Türkiye Örneği Üzerinde Yapay Sinir Ağları ile Öngörü. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (31) ,247-264

Ciner, C. (2011). Information transmission across currency futures markets: Evidence from frequency domain tests. *International Review of Financial Analysis*, 20(3), 134-139.

Cook, S. D. (1990). Recreational Travel And Tourism Data Needs, Resources, And Issues. *Transportation Research Record*,(1253), 56-70.

Cukier-Snow, J.,Wall, G. (1993). Tourism employment: perspectives from Bali. *Tourism Management*,14(3),195-201.

Çeken, H. (2019). Turizm Ekonomisi, (3. Baskı), *Detay Yayıncılık*, Ankara

Çelik, T., Kaplan, M.,vd. (2017). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Cari Açığın Sürdürülebilirliğine Etkisi: 1980-2016. *Juvstudies*, 3(14), 249-259.

Çetin, G., & Göktepe, S. (2020). Covid-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri. *İstanbul Üniversitesi Yayın Evi*, (1), 88-97

Çiftci, N. (2016). Türkiye’de Cari Açık, Reel Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Eş Bütünleşme Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,14 (1),129-142.

Değerli, A. ve Fendoğlu S. (2013). Döviz Kuru Beklentileri ve TCMB Para Politikası. *TCMB*, 2013 (02),1-13.

Demir, E. & Bahar, O. (2021). Turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye üzerine ampirik analiz. *International Journal of Social Sciences and Education Research* ,7 (2) ,162-172 .

Demirbaş E. ve Sancak E. (2011). Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye Konut Sektörüne Etkileri, 16 (3), 171-190

Demirhan, E. (2015). Büyüme ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği,*Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60 (4), 75-88

Denk, E. (2019). Genel Turizm, (1.Baskı), Atatürk Üniversitesi Erzurum Meslek Yüksek Okulu, Erzurum

Dilber, İ. (2007). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisinin Girdi-Çıktı Tablosu Yardımıyla Değerlendirilmesi, Yönetim ve Ekonomi. *Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*,14(2),205-220.

Dincer, M. Z., Dincer, F. I., vd. (2015). Reel effective exchange rate volatilities impact on tourism sector in Turkey: An empirical analysis of 2003-2014. *Procedia economics and finance*, 23,1000-1008.

Doğanay, H. ve Zaman, S. (2016). TÜRKİYE TURİZM COĞRAFYASI, (5. Baskı), *Pegem Akademi*, Ankara

Doğanay, H. ve Zaman, S. (2021). TÜRKİYE TURİZM COĞRAFYASI, (7. Baskı), *Pegem Akademi*, Ankara

Dünya Bankası internet sitesi <<https://www.worldbank.org/tr/country/turkey/overview#1> > (04.12.2021)

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) İnternet Sitesi < <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020> > (21.11.2021)

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) İnternet Sitesi < https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200121-sitrep-1-2019-ncov.pdf?sfvrsn=20a99c10_4 >(21.11.2021)

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) İnternet Sitesi < https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200201-sitrep-12-ncov.pdf?sfvrsn=273c5d35_2 > (21.11.2021)

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) İnternet Sitesi < <https://www.who.int/publications/m/item/weekly-epidemiological-update-on-covid-19--16-november-2021>>(27.11.2021)

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) internet sitesi < [Glossary of tourism terms | UNWTO](https://www.unwto.org/news/global-tourism-sees-upturn-in-q3-but-recovery-remains-fragile) > (23.07.2021)

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) internet sitesi < <https://www.unwto.org/news/global-tourism-sees-upturn-in-q3-but-recovery-remains-fragile> > (30.11.2021)

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) internet sitesi <<https://www.unwto.org/news/tourism-back-to-1990-levels-as-arrivals-fall-by-more-than-70>> (29.11.2021).

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) internet sitesi <<https://www.unwto.org/news/new-covid-19-surges-keep-travel-restrictions-in-place>> (29.11.2021).

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) internet sitesi <https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2021-10/UNWTO_Barom21_05_September_excerpt.pdf?tObUi1QiC40DQFbrkfyryClQWEF3KFf7> (11.12.2021)

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) internet sitesi <<https://www.unwto.org/covid-19-and-tourism-2020>> (11.12.2021)

Enders, W. (2012). Applied econometric time series. *Privredna kretanja i ekonomska politika*,132,93-99.

Erdoğan, D., Bozkurt, Y. (2009). Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri: Mgarch Modelleri İle Bir İnceleme. *Maliye ve Finans Yazıları*,1 (84),135-172.

Ergen, E., & Yavuz, E. (2017). Empirical Analysis of the Relationship between Tourist Flows and Exchange Rate Volatility: ARDL Method. *International Journal of Economics and Innovation*, 3(1), 35-46.

Erkılıç, S. (2006). Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, *TCMB İstatistik Genel Müdürlüğü*, Ankara

EY internet sitesi < https://assets.ey.com/content/dam/ey-sites/ey-com/tr_tr/pdf/ey_turizm_sektoru_eylul_2021.pdf> (07.11.2021)

Gaberli, Ü., Can, Y. (2020). Dünya Ekonomisinde Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Eş-Bütünleşme Analizi (2005-2017). *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*,31(3), 250-263.

Gil-Alana, L. A., dos Santos Figueiredo, O. H., vd. (2019). Structural breaks in Brazilian tourism revenues: Unveiling the impact of exchange rates and sports mega-events. *Tourism Management*,(74), 207-211.

Göçer, İ. , Mercan, M. vd. (2013). Kredi Hacmi Artışının Cari Açığa Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal* ,0 (18) , ss. 1-17 .

Göçer, İ. (2011). Türkiye Ödemeler Bilançosu Dengesinin Sürdürülebilirliği: Sınır Testi Yaklaşımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 0(29),263-278.

Göktaş, Ö., İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi (AUZEF) <http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/ekonometri_ue/uygulamaliekonometri.pdf > (17.12.2021)).

Hacievliyagil, N. & Gümüş, A. (2020). Covid-19 Salgın Hastalığının Borsaya Etkisi: Turizm ve Ulaştırma Endeksleri Üzerine bir Uygulama. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*,11 (1),76-97.

Hafsa, S. (2020). Economic Contribution of Tourism Industry in Bangladesh: At a Glance. *Global Journal of Management and Business Research*,29-38.

Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB) internet sitesi <<https://www.hmb.gov.tr/haberler/kamuoyuna-saygiyla-duyurulur-i-16-12-2021>> (04.02.2022)

Hosmer, W.D. ve Lemeshow, S. (2000). Applied Logistic Regression, (2. Baskı), *John Wiley ve Sons*, New York

Humphries, M. O. (2014). Paths of Infection: The First World War and the Origins of the 1918 Influenza Pandemic. *War in History*, 21(1), 55–81.

Hundt, A. (1996). Impact of Tourism Development on the Economy and Health of Third World Nations. *Journal of Travel Medicine*,3 (2), 107–112.

Hunt, J. D., & Layne, D. (1991). Evolution Of Travel And Tourism Terminology And Definitions. *Journal of Travel Research*,29(4),7–11.

Ilgaz Yıldırım, B. , Yıldırım, F. vd. (2017). Türkiye’de Enflasyon Ve Turizm Gelirleri İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17. Ulusal Turizm Kongresi Özel Sayısı, 69-81 .

Irandoost, M. (2019). On the relation between exchange rates and tourism demand: A nonlinear and asymmetric analysis. *The Journal of Economic Asymmetries*,

20, 1-10.

Işık, C., Radulescu, M., vd. (2019)The effects of exchange rate depreciations and appreciations on the tourism trade balance: the case of Spain. *Eastern Journal of European Studies*,10(1),221-237

İçöz, O. ve Kozak, M. (2002). Turizm Ekonomisi: Turizmin Mikro ve Makro Ekonomik Etkileri. *Turhan Kitabevi*, Ankara

İçöz, O. (1991). Enflasyonun turizm sektörüne etkileri. *Anatolia Dergisi*, 1991, 2(1), 19-21.

İçöz, O. (2005). Turizm Ekonomisi, (3.Baskı), *Turhan Kitabevi*, Ankara

İncekara, R. (2020). Casual Relation Between Number Of Tourists And Exchange Rates: An Implementation For Turkey. *Journal of Business Economics and Finance* , 9 (3) , 245-252 .

İş Bankası internet sitesi (22.12.2021) < https://ekonomi.isbank.com.tr/ContentManagement/Documents/od_201404.pdf >

Jamal, T., & Robinson, M. (2009). The SAGE handbook of tourism studies , *SAGE Publications Ltd*, London

Karadağ, S. ve Bağcı, E. (2020). Döviz Kurundaki Yükselmenin Turizm Sektörüne Etkisi: 2010-2018 Arası Türkiye Örneği. *The Journal of Academic Social Sciences*, 8 (100),439-457.

Kayış, A. A., Aygün, Ş. (2016). Türkiye'de Turizm Sektörünün Enflasyon Üzerine Etkisini Açıklamaya Yönelik Bir Model Önerisi, *Ekonomi Yönetim Perspektif Dergisi*,1(1), 37-57

Khan, A., Bibi, S., vd. (2020). Tourism and development in developing economies: A policy implication perspective. *Sustainability*, 12(4), 1-19.

Kılıçbey, M., (2017), Genel Turizm, (1. Baskı), Gazi Kitabevi,Ankara

Konak, A. (2018),Türkiye’de Cari Açığın Nedenleri ve Cari İşlemler Açığı- Dış Ticaret Açığı İlişkisi, *Econder International Academic Journal*, 2(2), 163-178

Koyuncu, F. T. (2015). Turizm Gelirinin Türkiye'nin Makroekonomik Performansına Katkısı: Ekonometrik Bir Çözümleme. *Journal of International Social Research*, 8(38), 959-969.

Kozak N., Kozak M.A., Kozak M. (2014). Genel Turizm: İlkeler ve Kavramlar, (15. Baskı), Detay yayıncılık, Ankara

KPMG <<https://home.kpmg/tr/tr/home/medya/press-releases/2021/07/turizmde-en-kotu-geride-kaldi.html>> (05.12.2021)

Lee, J., & Strazicich, M. C. (2003). Minimum Lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of economics and statistics*, 85(4), 1082-1089.

Leiper, N. (1979). The framework of tourism: Towards a definition of tourism, tourist, and the tourist industry. *Annals of tourism research*, 6(4), 390-407.

Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011-2015.

Malik, S., Chaudhry, I. S., vd. (2010). Tourism, economic growth and current account deficit in Pakistan: Evidence from co-integration and causal analysis. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 22, 21-31.

Masoomzadeh, S., Lamsso, M. S. (2017). Study Of Impact Of Exchange Rate On Tourism Balance Of Payment In Countries With Top Tourist Attractions (Vector Error Correction Approach). *International Journal of Tourism & Hospitality Reviews*, 4(1), 10-20

Muzindutsi, P. F., Manaliyo, J. C. (2018). Econometric analysis of real exchange rate shocks and real growth of the tourism sector in South Africa. *International Journal of Monetary Economics and Finance*, 11(3), ss. 205-214.

Narayan, S., Narayan, P. K., vd. (2021). Has tourism influenced Indonesia's current account?. *Economic Analysis and Policy*, 69, 225-237.

Nasir, M. A., Wu, J., vd. (2015). Economic growth, exchange rate and constrained competitiveness of the tourism sector in Andalucía. *International journal of management and economics*, 48(1), 84-100.

Nizar, M. A. (2012). Pengaruh jumlah turis dan devisa pariwisata terhadap nilai tukar rupiah, *University Library Of Munich*, (1), 65629.

Ntv internet sitesi < <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/cari-acik-2011de-rekor-kirdi,6lWwudxFnkWege10U5-xGQ> > (09.01.2022)

Oğan, E., & Sevim, U. (2020). Reel Döviz Kuru ile Turizm Sektörü Arasındaki

Nedenselliğin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*,11(3), 857-869

Olalı, H. ve Timur, A. (1988). Turizm Ekonomisi, *Ofis Ticaret Matbaacılık*, İzmir

Ongan, S. (2011). The Vital Importance of Tourism Receipts On The Large Current Account Deficits of Turkey. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi e-Dergi*,2(1), 95-106.

Ongan, S., Işık, C., vd. (2017). The effects of real exchange rates and income on international tourism demand for the USA from some European Union countries. *Economies*, 5(4),1-11

Our in data internet sitesi <<https://ourworldindata.org/covid-vaccinations>>(27.11.2021)

Özbek, S., & Ağır, H. (2021). Uluslararası Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi. *Tourism Economics, Management and Policy Research (TEMAPOR)*, 1(2),96-103.

Özker, A. N. (2012). Kamu Açıkları Yapısal Dinamikler ve Süreçte Çözümlemeler, (1. Baskı), *Dora Yayınevi*, Bursa

Özker, A. N. (2016). Mali İktisatta Konular ve Güncel Yaklaşımlar, (1. Baskı), *Dora Yayınevi*, Bursa

Paksoy, S., Yenipazarlı, A. vd. (2018). Turizmin Toplam İstihdam Üzerindeki Etkisi; VAR Analizi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*,19 (41), 35-50.

Pata, U. K. (2020). Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap ARDL Yaklaşımı ve Asimetrik Nedensellik Testi ile Sektörel Bir Analiz. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22 (2),590-611.

Peace, O. E., Izuchukwu, O. vd. (2016). Exchange rate fluctuation and tourism sector output in Nigeria. *International Journal of Management Science and Business Administration*, 3(1),48-55.

POLAT, M. A. (2019). Turizm Gelirlerinin Makroekonomik Değişkenler Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 35, 2607-2617

Radukić, S., & Kostić, Z. (2019). What is the impact of price factors on sustainable tourism competitiveness?. *4rd International Thematic Monograph - Thematic Proceedings: Mod-ern Management Tools and Economy of Tourism Sector in Present Era*,169-182.

Rasheed, R., Meo, M. S. vd. (2019).The impact of tourism on deficit in balance of payments of Pakistan: an application of bounds testing approach to cointegration. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*,24(4),325-332.

Saçık, S. Y., Gökhan, A, vd. (2019). Turizm gelirlerinin cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42,303-316.

Sağdıç, A. ve Duman, Y. K. (2021). Türkiye’de Cari Açık, Reel Döviz Kuru Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Var Ve Granger Nedensellik Analizi . *Sakarya İktisat Dergisi* ,10 (3) ,213-225.

Sağlık.gov.tr internet sitesi < <https://covid19.saglik.gov.tr> > (27.11.2021)

Sağlık.gov.tr internet sitesi < <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html> > (21.11.2021)

Sağlık.gov.tr internet sitesi < <https://covid19asi.saglik.gov.tr/TR-77708/covid-19-asisi-cesitleri.html> > (25.11.2021)

Sağlık.gov.tr internet sitesi < <https://covid19asi.saglik.gov.tr/TR-78025/asi-gelistirme-calismalari.html> > (25.11.2021)

Sağlık.gov.tr internet sitesi <https://www.saglik.gov.tr/TR,80604/bakan-koca-turkiyenin-kovid-19la-1-yillik-mucadele-surecini-degerlendirdi.html> > (05.12.2021)

Sancar Özkök, C. Ve Akbaş, Y. E. (2019). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Cari İşlemler Dengesi Arasındaki İlişkinin Analizi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,Ek Sayı,45-58.

Sarı, Y. ve Oğuz, Y. E. (2018). Reel Döviz Kurlarının Turizm Talebine Etkisi Üzerine Karşılaştırmalı Nedensellik Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,17 (66), 603-620.

SBB internet sitesi <<https://www.sbb.gov.tr/buyume/>> (04.12.2021)

- SBB internet sitesi <<https://www.sbb.gov.tr/cari-denge/>> (04.12.2021)
- SBB internet sitesi <<https://www.sbb.gov.tr/enflasyon/>> (04.12.2021)
- SBB internet sitesi <<https://www.sbb.gov.tr/istihdam/>> (04.12.2021)
- SBB İnternet sitesi <<https://www.sbb.gov.tr/subat-2020-cari-denge-verileri/>> (12.02.2022)
- Seyidoğlu, H. (1996). Uluslararası İktisat, (11.Baskı), *Güzem Yayınları*, İstanbul
- Sezal, L. (2020). 2018 Ağustos Krizinin Türk Bankacılık Sektörüne Etkisi. *Journal of Economics and Research*,(1), 17-32.
- Shaari, M. S., Ahmad, T. vd. (2018). Tourism led-inflation: A case of Malaysia. *In MATEC Web of Conferences*,(150),1-6.
- Sharif, A., ve Afshan, S. (2016). Tourism development and real effective exchange rate revisited by wavelet based analysis: Evidence from France. *Journal of Finance and Economics Research*,1(2),101-118.
- Sharma, A., Vashishat, T., vd. (2019). The consequences of exchange rate trends on international tourism demand: evidence from India. *Journal of Social and Economic Development*,21(2),270-287.
- Sharma, C., & Pal, D. (2019). Exchange rate volatility and tourism demand in India: unraveling the asymmetric relationship. *Journal of Travel Research*,59(7), 1282-1297.
- Sharpley, R. (2020). Tourism, sustainable development and the theoretical divide: 20 years on. *Journal of Sustainable Tourism*,28(11),1932-1946.
- Soyu, E., Karaçor, S., vd. (2017). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Ekonomideki Yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme. *International Conferance on Eurasian Economies*,(1),442-449
- Şen, A. ve ŞİT, M. (2015). Reel Döviz Kurunun Türkiye’nin Turizm Gelirleri. *Journal of Yasar University*,10(40),6752-6762
- Şit, M. (2016). Türkiye Ekonomisinde Net Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Açığını Azaltmadaki Etkisinin Analizi: 1980-2015 Dönemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,9 (4) ,57-67.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB),(2004), 2004 Yılı Katılım Öncesi Ekonomik Programı, tarih: 29 Kasım 2004 sayı: 2004/89, Ankara

TCKB, (2014). Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018 Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2023, Yayın No: KB: 2859- ÖİK: 713,2014, Ankara

TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) <
<https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>> (22.11.2021)

TCMB, Ödemeler Dengesi Raporu, 2005-IV, Ankara

TCMB, Ödemeler Dengesi Raporu, 2006-III, Ankara

TCMB, Ödemeler Dengesi Raporu, 2009-II, Ankara

TCMB, Ödemeler Dengesi Raporu, 2009-III, Ankara

TCMB, Ödemeler Dengesi Raporu, Eylül 2004, Ankara

Terzi, H., & Bekar, S. (2019). Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Turizm ve Dışa Açıklık Arasındaki İlişki: 1974-2014 Dönemi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 20(1), 15-30.

Timur, M. C. ve Mert, N. (2021). Turizm Gelirleri ve Reel Döviz Kuru Arasındaki Asimetrik İlişkinin Analizi. *Fiscaoeconomia*,5 (1),219-237.

Tobing, L. ve Narayan, P. K. (2019). Pengaruh Wisatawan Asing Dalam Model Current Account Indonesia, (5),1-24.

Topallı N. (2015). Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 7(14), 340-352

Torun Kayabaşı, E. (2020). Covid-19’un Piyasalara ve Tüketici Davranışlarına Etkisi. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Covid-19 Özel Sayısı 2, 15-25.

Toskay, T. (1983). Turizm: Turizm Olayına Genel Yaklaşım, (26. Baskı), Der Yayınları, İstanbul

Tuna, G. ve Öztürk, M. (2016). Piyasa Etkinliğinin Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri ile İncelenmesi: Türkiye Pay Senedi Piyasası Uygulaması. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*,(12),548-559.

Tuna, M. vd. (2017). Türsab ve Tuader, 2017 Ocak-Haziran Dönemi Turizm Sektör Raporu, <https://www.tursab.org.tr/dosya/16736/turizm-faaliyet-kitapcigi_16736_492081.PDF>

Turgut, E., Uçan, O. vd. (2021). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine

Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (45) ,144-159.

Tutar, F., Alpaslan, C. (2014). Turizm Sektörünün İstihdam Üzerine Etkileri. *Global Journal of Economics and Business Studies*,2 (4),14-27.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) internet sitesi < <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Duyurular/Koronavirus>> (04.12.2021)

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) internet sitesi < <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Temel+Faaliyetler/Para+Politikasi/Fiyat+Istikrari+ve+Enflasyon/Neden> > (22.01.2022)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (SBB), (2021), Dünya Ekonomisindeki Son Gelişimler Bülteni 2021/1 (Ocak-Mart), *Ekonomik Modelleme ve Konjonktür Değerlendirme Genel müdürlüğü, Konjonktür Değerlendirme Daire Başkanlığı*, Ankara

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) < <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-III.-Ceyrek:-Temmuz---Eylul,-2021-37445> >(05.12.2021)

Türkiye Sanayiciler ve İş insanları Derneği (TÜSİAD), 2021, 2021 Türkiye Ekonomisi, Yayın no: TÜSİAD-T/2021-03/620, Ekonomik Araştırmalar Bölümü, İstanbul

Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) AKADEMİ,(2019), Turizme Giriş Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü, [ÇAĞRI DEĞERLENDİRME SİSTEMİ \(tursab.org.tr\)](https://www.tursab.org.tr)

Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB), 2020, Covid-19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi, <<https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/uploads/arastirmalar/covid-19-surecinde-turkiye-ve-dunya-turizmi.pdf> >

Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB). (2021). Son Verilerle Türkiye Turizm İstatistikleri Raporu,Nisan 2021, İstanbul

Uslu, H. (2020). Türkiye’de Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkileri: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Ekonomi Bilimleri Dergisi* , 12 (1) ,

38-67 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ebd/issue/52769/692697>

Ülgen, G. (2015). İktisada Giriş 2, Ders Notu, *İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi (AUZEF)*, İstanbul

Ünlü, N. (2018). Türkiye Ekonomisi İçin Cari Açık Önemli Bir Sorun mudur? Nedenleri ve Çözüm Önerilerine İlişkin Bir Değerlendirme. *UKODLK-2018*,443-453

Ünlüöner, K. Ve Şahin, S. Z. (2011). Turizmde İstihdam. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*,10 (37), 1-25.

Ünlüöner, K., vd. (2018). Turizm Ekonomisi, (6. Baskı), Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık, Ankara

Wang, L., & Tang, X. (2018). Does RMB exchange rate volatility affect Beijing's inbound tourism development?. *In 2018 4th International Conference on Information Management (ICIM)*, 206-209.

Wu, T. P. ve Wu, H. C., vd. (2020). Causality between tourism and economic growth. *Journal of China Tourism Research*,1-18.

Xue-Pin, W. U., ve Jun-Yang, L. I. (2012). Relationship between Growth of Tourism Industry and Inflation: Evidence from Hainan Island. *Tourism Tribune/Lvyou Xuekan*,27(11),66-71.

Xue, G. A. O., ve Chang, H. L., vd. (2018). Does exchange rate always affect the number of inbound tourists significantly in China?. *Theoretical & Applied Economics*,25(1),55-72.

Yapar Saçık, S., Akar, G., vd. (2019). Turizm Gelirlerinin Cari İşlemler Dengesi Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ,(42) ,303-316

Yaşa, M., vd. (1980). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978, (1. Baskı), *Akbank Kültür Yayınları*, İstanbul

Yıldırım Saçılık, M. (2021). Türkiye'nin Ekonomik Büyüme-Kalkınma ve Gelişme Aşamalarında Turizm Öncü Bir Sektör Olabilir mi? .*Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*,3(4),1681–1697.

Yıldırım Tıraşoğlu, B. (2014). Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testleri İle OECD Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Geçerliliğinin Testi. *Istanbul University*

Econometrics and Statistics e-Journal,(20), 68-87.

YILDIZ, Z. (2011). Turizmin sektörünün gelişimi ve istihdam üzerindeki etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*,3(5), 54-71.

Yiğitgüden, B., TCDB, <<https://www.mfa.gov.tr/turizm-ve-kalkinma.tr.mfa>>
Erişim Tarihi: (11.12.2021)

Zengin B. (2010). Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Reel ve Moneter Etkileri. *Akademik İncelemeler Dergisi*,5 (1),113-114.

